

ИСМОИЛ ШОМУРОДОВ

ХАЗОН ФАСЛИ

ҚИССА

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2005

Шомуродов Исмоил

Хазон фасли: Қисса. — Т.: «Шарқ», 2005. — 112 б.

ББК. 84. (5У)6

© «Шарқ» наприёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2005 йил.

Ушбунинг битилишига укам Сирожиддиннинг хотиралари туртки бўлганини айтишим лозим. Афсуски унинг ўзи ҳам бугунги кунда хотирага айланиб қолди... Жойлари жаннатда бўлишини тилаган ҳолда, ҳаётдан эрта кетганлар ёдига бағишлайман.

БИРИНЧИ БОБ

— 1 —

— Тревогааааа!

Казарма навбатчисининг дўриллаб бақирган овозидан қатор қилиб териб қўйилган икки қаватли темир каравотларнинг нариги томонида — казарма бурчагида ширингина тушлар кўриб, ухлаётган сержантнинг уйқуси бузилди. Бир оз салқин ҳавода одеял ва чойшабга ўраниб ётиш ҳузур. Бевақт бўлган бу бақирқиқ кайфиятини бузди — азалдан шу, уйқусини бузганни ёқтирмайди. Айниқса, мана бундай ёқимли тушакдан туриш анча мушкул. Унингча бугун тревога бўлмаслиги керак эди. Бу ҳақда командирлар огоҳлантирмаган. Одатда, «фалон соатда кутилмаган тревога бўлиши кутилоқда», деб айтиб қўйилади ва бу тadbир эрталабки соат 05.55 да эълон қилинади. Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам, деган мазмунда бўлса керак-да, чунки бу пайтда солдатлар керакли уйқуни олиб бўлишган, шусиз ҳам беш дақиқадан кейин уларни тургазиш лозим бўлади. Умуман куннинг бундай пайтида — тушлиқдан кейин, нарядга тушиши лозим бўлганлар дам олаётган бир вақтда тревога бериш камдан-кам бўладиган ҳодиса. Агар дивизия штабидан текшириш учун келишмаган бўлса, унда маҳбуслар қочган, тўполон қилган бўлиши ҳам мумкин.

Сержант уйқули кузларини ишқалаб, ўзидан бир йил кейин келган Саша деган йигит ёнларини тикиб берган шимини кийиб, кунни кеча ҳаммомдан кейин алмаштирган пайтавани ўрар маҳали кўнглидан шу ўйларни утказди. Этиги ва қайиши тўғасини боя, ётишдан олдин Улан исмли қирғиз йигитга айтган эди, «тозалаб қўйгин» деб, кўнгилдагидек бажарибди — иккаласи ҳам ялтираб турибди. Ҳолбуки у тўғасини ҳам, этигини ҳам тозаламаса-да бўлади. Ёзилмаган қондаларга асосан хизмат муддати бўйича рухсат этилади. Аммо ўзи тозаланишни хуш кўргани туфайли бунга кўпам рия қилавермайди.

Сержант бунақа тадбирларга менсимайроқ муносабатда бўлиши, бемалол туриб, рота саф бўлганидан кейин бориши ҳам мумкин. У ўз хизмат муддатини ўтаб бўлган, ана-мана уйга жавоб беришларини кутиб юрибди. Бироқ резинадек чўзилиб юриш унинг хусусиятига тўғри келмайди. Апил-тапил қорамой суртиб, яхшилаб тозаланганидан ялтираб турган этигини кийиб бўлгач, чарм камарини тақиб, икки каравот нарида, иккинчи қаватда ўрнидан тургиси келмай, гингшиб ётган солдатнинг устидан оядли юлқиб олди ва белдаги ҳозиргина таққан камарни ечиб, тўғасини қўлида ушлаб, нариги учи билан унинг юмшоқ жойига чарсиллатиб солди:

— Тур, ифлос. Ўзингдан кетиб қолдингми, дембел ўрнидан турган пайтда сен сафда бўлишинг керак.

Сержантнинг чақчайган кўзлари каравотда ётганнинг қўрқув тўла нигоҳлари билан тўқнашди.

— Ўртоқ сержант, ҳозир! — у довдираб ўрнидан турар экан, пастга тушаман деб, умбалоқ ошиб кетишига оз қолди: нариги каравотдан ушлаган ўнг қўли сирпаниб, боши билан бориб урилди-ю чап қўли билан яхши ушлаб тургани сабабли полга қулаб тушмади. Сержант бунинг ёнида туриш бефойдалигини англаб, қуролхона томон чопиб кетди.

Қуролхона йўлакнинг нариги чеккасида — бир томони ҳожатхона, бир томони маиший хона ва қуригиш хонасининг ўртасида, яъни йўлакнинг нариги учини бақувват темир панжаралар билан тўсиб ясалган. Бу ерда анча-мунча солдат тўпланиб қолган экан. Сержант уларни туртиб ичкарига кирди, тўрт қатор қилиб териб қўйилган пирамидалардан ўзининг автомати турганини очди-ю автомати, пичоги, икки дона ўқдон ва халтасини олиб, қайтиб чиқар маҳали — «Биттадан киринглар, ҳар ким ўзиникини олсин», деб панжара ёнида бақириб турган кичик сержант — рота навбатчисини туртди:

— Нима гап? Бирортаси қочибдимиз?

— Ким биледи, дейсан, падарига лаънат. Нарядни эртароқ топширарман, деб ҳаммаёқни тозалатиб қўйган эдим. Расво бўлди. — деди сержантга қараб ва туртиниб ичкарига кираётган солдатни силтаб ташлаб, бақирди, — қурол олганлар пастда, майдонда сафланглар, старшина кутаяпти. Юк халталар эсдан чиқмасин... Қайга суқилаяпсан, Бушев, онагни сани, биттадан кирсанг ўласанми.

Ефрейтор Бушев эса бир ўзи қандай қилиб биттадан кириши мумкинлигини тушунмай, орқага қайтди. У хизматга келганига олти ой бўлди. Уни командирлар яхши кўриши баробаринда, аскарларнинг кўрага кўзи йўқ. Катталарнинг суҳбати замирида нимадир бўлиши мумкин, деган хавотир бор-да кўнгилларида.

Сержант буларни ўз машамалари билан қолдириб, каравот-

лар турган жой — залга қайтди. Казармага кириш эшиги рўпарасида навбатчи тумбочкаси, телефони жойлашган, ўнг томонда эса ўқув хонаси, унинг рўпарасида, йўлакнинг нариги томонида олдин рота старшинасининг хонаси, кейингиси рота командирининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосариники. Улардан кейин, анча кенг йўлак бўйлаб ўтилгач зал бошланади — ўртаси «учиш йўлакчаси» деб аталувчи қизил ленолиум ётқизилган йўлак, унинг нариги чеккасида телевизор қўйилган, икки четда эса қатор қилиб, икки қаватлик каравотлар терилган. Залнинг сиёсий ишлар бўйича ўринбосар хонаси ва ўқув хонаси деворлари бўйлаб шкафлар терилган. Унда қишда шинеллар осилади, шкафларнинг тепа қисмида эса юкхалталар жойлаштирилган, эшикчалари ёпилиб, муҳрланиб қўйилган. Бўлмаса текин тиш пастаси, этик чўткаси иштиёқмандлари, солдатларнинг мис қозончаси-ю флягаларига харидор куп. Ўмариб кетишлари мумкин. Сержант ялтиратиб ювилган ленолиум йўлакчадан бориб, шкафлар томон бурилганда бир солдат шкафнинг муҳрларини бузиб, юк халталарни полга улоқтирмоқда. Автоматни олганлар, олмаганлар аралашиб, бир-бирини итариб, туртиб ўз юкхалталарини қидиришади. Сержант бир чеккада озроқ томоша қилиб тургач, солдатларнинг нуқиб ўтишларига қарамай, ўтириволиб, юкхалталардаги исм-шарифларни ўқиб турган ориқдан келган, елкасидаги «ВВ» ҳарфлари туширилган қизил погонлари гижимланиб, бир учи елкасидан осилиб тушган, қизғиш сочлари беўхшов қилиб, бир жойи ўйиб, бир жойи узун қилиб олинган, кўк кўзлари аланг-жалаң қилиб турган оддий солдатга бақирди:

— Юрченко, меникини ҳам топиб, пастга олиб туш.

Солдат эринмай орқасига ўтирилди, сержантнинг кўзларига бир қараб, бошини қимирлатиб, «хўп» ишорасини қилди ва машгулотини давом эттирди. Сержант ўз одатига кўра индамай пастга тушиб кетгиси келмади:

— Тез-тез, ифлослар. Қимирласаларинг-чи, бундай. — деганча ҳали ҳам қуроaxonанинг панжарали эшиги олдида тиқилишиб ўтирганларга қарата бақирди. Кейин сиёсат учун шу яқинда юкхалтасини олиб, елкасига тақолмай турган у ёғига, бу ёғига қараб турган солдатнинг кетига бир тепди. — Нега ивирсилайсан? Чоп автоматни ол. Улан, Сичев иккалаларинг ўқ-дори сандигини оливолларинг.

Сержант бўйруқни бериб, ўзи пастга югуриб тушиб кетди.

Казарма икки қаватли гиштин иморат эди. Иккинчи қаватида биринчи рота жойлашган. Ҳожатхона, қуролхона, маиший хизмат хонаси, ўқув хонаси — ҳаммаси шу ерда, хуллас солдатнинг ётиши, дам олиши учун керак бўладиган барча шароитлар бор. Пастда — бинонинг рўпарасида эса 50 сотихлар келадиган майдонга асфальт ётқизилган. Саф машғулоти шу ерда ўтказилади. Казарманинг ўнг томонида уч юз, тўрт юз одим узоқликда ошхона жойлашган. Қамоқхона ҳам унча узоқ эмас — нари борса ўн беш дақиқалик йўл. Қамоқхона ва казарма жойлашган майдон каттагина жойни ташкил қилади. Ҳарбий қисми дивизия штаби билан боғлаб турадиган йўл ва ягона издан иборат темир йўлни айтмаганда атроф, қалин ўрмон билан ўралган. Унинг эса адоғи йўқдек.

Хизмат мана шундай — халтага ўхшаш бир жойда ўтаётган эди.

Майдонда рота старшинаси катта прапоршчик Крилов асабий бир ҳолда солдатларни туртиб, сафга турғизаётган экан, сержантни кўриб, бироз чеҳраси ёришгандек бўлди, шунга қарамай, буни сездирмасликка ҳаракат қилди ва ясама дўқ урди:

— Сержант, қайларда юрибсан? Интизом умуман бўшашиб кетган, солдатлар саф нималигини унутиб юборибди. Буларга қараб туриб, колхоз дейсан.

— Сафлан! Валдирашларга чек қўйилсин! — деб бақирди дўриллаган овоз билан сержант ва катта прапоршчикка қарата табиий овозида гапирди. — Мен учун дунёни сув босмайдими, эрта-индин ҳаё-ҳайт деб кетвораман. Манави пандавақи, бодринглар билан қолаверасизлар. Шунда сержант Бобоевнинг бир қадрига етасиз... Дарвоқе, бу қанақа тревога бўлди?

Сержант Бобоевнинг (унинг шарифи шунақа эди) бақиригидан кейин солдатлар бироз тартибга келиб қолди, гап-сўзлар камайди. Сўнги саволдан кейин эса сафнинг улар томонидагилари қулоқларини динг қилиб, жимиб қолишди: уларни ҳам бу қанақа тадбир эканлиги қизиқтирарди. Солдатга нима бўлса ҳам кун ўтса, бир амаллаб наряддан қутилса ва ҳар кунгидан ўзгача бир машғулоти билан шуғулланса. Ҳатто уриш, жанжал, тўполок ва ўлим бўлса ҳам.

— Аниқ бир нарсани билмадим-ку хабаримча уч-тўрт маҳбус қочганмиш. Саноат зонасидан, товар олиб келган паровозни эғалаб, шу билан жуфтакни ростлашган. Солдатларни ўлдиришган ҳам бўлиши мумкин, — рота старшинаси овозига қўрқинчга ўхшаш сирли тус берди ва елкасини учирди. — Бугун у томонда кимнинг йигитлари турган эди?

— Арсанакаевнинг бўлинмаси, — деди сафдан кимдир. — Дарвозада Иванов, минорада Бойко турган бўлиши керак. Ҳар доим шундай қилишади.

Оддий пайтларда катта прапоршчик: «гапни бас қилинг!» — деган бўлар эди. Бироқ айти дамда унинг учун ҳам мазкур ахборот қизиқ бўлганлиги туфайли индамади, қайтанга «ҳа-а» деб иягини ўнг томонга чўзиб, уларга бахт кулиб боқмаган бўлиши мумкинлигини уқтирди. Солдатларнинг ичига гулгула тушди: ўз сафдошларини йўқотган бўлишлари мумкинлиги уларни саросимага солиб қўйди.

— Тормозлар, — деди Крилов. — Неча марта такрорланади, постда турганда хушёр бўлиш керак, деб. Маҳбусларга ишонмаслик, уларни уч одимдан яқин келишига йўл қўймаслик керак, деб. Анграйиб, туришаверади, мана оқибати.

У сафнинг ёнидан у ёққа, бу ёққа юра бошлади, янги погонлар тикилган (катта прапоршчик унвонини яқинда олган эди) костюминини елкасини қўллари билан тўғрилаб, белидаги, тўппонча солинган кабурани суриб ёнига келтириб қўйди ва чуқур нафас олиб, қорнини ичига тортганча, қайишини қисди. «Кундан-кунга озиб бораяпманми, нима бало», деганча пўнгилаб, қошларигача тушиб келган фуражкани бир оз кўтарди.

— Аёл билан маҳбусга ҳеч қачон ишониш мумкин эмас, — дея ноўрин ҳазил қилди Крилов.

Сафдагилар кўнглини бутунлай тушқун кайфият эгаллаб бўлган. Уларнинг аксарияти бу ердаги қисқа муддатлик хизмати давомида анча-мунча фожианинг гувоҳи бўлиб улгурган. Крилов эса солдатларнинг тунд башараларига қараб, ўз кайфиятини ҳам шунга мослади ва овозини ўзгартириб, иккинчи қаватнинг ойнасига қараб бақирди:

— Эй, юқоридагилар, тез-тез қимирласаларинг-чи. — томогини бир қириб, Бобоевга буюрди. — Бирортасини юбор, ҳаммасини ҳайдаб тушсин. Ўлиб қолишганми нима бало? Ёки ўтирибдими қўл тормозини тотиб, лангарни ташлаб.

Ҳаш-паш дегунча ҳамма майдонда сафланди. Бу нарядга тушадиган ўттизга яқин солдат эди. Оддий кун бўлганида Крилов ҳамманинг томоғи остига бир-бир қараб чиққан, «илгаклар илинсин!» деганча қараб тураверган бўлар эди. У кўпинча шу ҳолича, кимнинг ёқаси илгаги тақилмаганини айтмай, жим тураверади. Айтилган овқатланиш учун кетаётган пайтда бу жуда оғир ботади аскарларга. Улар еб қўйгудек нигоҳлари билан бир-бирини томоғига қараб қўйишади. Айбдорни гажиб ташлашга ҳам тайёр туришадди, шу пайтда. Одатда «қария»лардан биттаси олифталик қилган бўлади. Агар «гўдак»лардан бирининг илгаги сезмасдан илинмай

қолган бўлса, овқатдан қайтгандан сўнг аскарлардан оладиганини олади. Катта прапоршчик илгак масаласида, оқ ёқа катта қилиб тикилиши, этик кўнжи гижимланиши, шим четлари тикилиши, погон остига тахтача тиқиб қўйилиши, камар тўғаси қайриб олиниши масаласига қаттиқ туради. Аскарлар эса аксига олгандай, қилма деган ишни қилишга ишқибоз. Айниқса камар тўғаси масаласи оғир. Уни бир йил ва ундан ортиқ хизмат қилганлар букиб олишни ёқтиради. Уйга кетиш учун буйруқ чиққанлар эса, бутунлай пачоқлаб, тўғрилаб юради. Старшина эса икки ҳолда ҳам жағ уриб чарчайди. Ҳозир бунақа нарсалар хусусида ўйлайдиган пайт эмас. Аммо сержант Бобоев шу яқиндаги икки нафар аскарнинг илғаги илинмаганини кўриб, иззат нафси кўзиди:

— Илгаклар илинсин, — деди дўриллаб. Бир оз кутиб тургач, сафнинг четида турган баланд бўйли, бақувват йигитнинг орқасига тепди. — Буйруқни сенга алоқаси йўқми.

У индамай илғагини илди.

— Албатта кечирасиз-ку, ўртоқ катта прапоршчик, — деди Криловнинг ёнига келгач, — аммо шундай пайтларда интизом қаттиқ бўлиши керак, деб ўйлайман.

Крилов лом-мим демади, у ўзинча бу болага ваколат бериб қўйсанг, мени ҳам эмаклатади, деб ўйлаётганди. Кўнглининг бир бурчагида шунақаси ҳам керак, бўлмаса армия бекорчихужалар подасига айланиб кетади, деган ўй кечди.

— Сен, — деди Бобоевга бошқаларга ҳам эшиттириб, баланд овозда, — ҳозир батальон штабига борасан, штаб бошлиғи майор Ерёмин кутаяпти. Агар тезроқ бажариладиган топшириқ бўлса, тугаллаб темир йўл томонга ўтасан.

Шундай деганча у камарининг орқа томонида осилиб турган тўппончасини ғилофи билан олдинга сурди. Фуражканин қўлига олди. Бу билан у чопишга тайёргарлик кўраётганди.

— Рота, олға! — деди-ю сафнинг ёнида чопиб кетди.

— Юрченко, менинг юкхалтамни ташлаб кет. — Сафнинг ортидан бақирди Бобоев.

Саф кетган йўлнинг ўртасида шарақлаганча юкхалта думалаб қолди. «Ҳай, ифлослар, деб ўйлади сержант у томон борар экан, отангнинг пулига келгандай отиб кетасан-а. Давлатнинг нарсасини аяш йўқ эканда, итдай ишлатиб, тавбасига таянтириш керак бу ярамасларни».

Бу маҳал гарнизон ари уясига чўп суқилгандек эди. Бошқа роталар солдатлари ҳам автомат-у лаш-лушларини кўтариб, ҳар томонга чопиб қолган.

Бобоевнинг бу ерга келганига бир ярим йил бўлди, шу даврда қанча тревогаларни кўрмади. Биринчи — ҳақиқийси қайси эди?

Адашмаса бир маҳбуснинг қамоқхона нозирини гаровга олган пайтда бўлган. Бу, балки, биринчиси эмасдир, дастлаб балки ўқув тревогаси бўлгандир, ammo унинг ёдида қолган биринчиси шу — ўн соат давом этган эди. Ўшанда пул ва вертолёт талаб қилган маҳбусни снайпер отиб ташлаган. Унда Бобоев кичик сержант эди ва маҳбуснинг қилмишини тушунмаган. Бу поёнсиз тайгада вертолёт билан ҳеч қаерга бора олмаслигига наҳотки, фаҳми етмаса, деб ўйлаган. Маҳбусни калтабинликда айблаган эди узича. Ҳозир ҳам қисман шу фикрда. Кейинчалик, маҳбуслар бир кун ишга чиқмай қўзғолон қилди. Яна бир марта 4-минорадаги аскар тўсиқдан ўтиб, қочмоқчи бўлган маҳбусни нишонга олиб, 3-минорадаги аскарни отиб қўйган. Булардан бошқа қочишга уриниш бўлган ҳолларда юздан ортиқ марта тревога кўтарилган. Ammo уларнинг ичида энг ваҳималилари бўлгани туфайли ҳам Бобоевнинг ёдида яхши сақланиб қолганлари шулар. Айниқса 3-минорадаги аскарнинг ўлими унга оғир таъсир қилган эди. Ўшанда у қоровул бошлигининг ёрдамчиси эди. Минорага биринчи бўлиб етиб келди. Сержант келганда ўқ еган аскар ҳали тирик эди шекилли, ёки мускуллари тиришаётганмиди, унинг оғзи худди нимадир демоқчидай очилиб, оёқ қўллари ток урган каби тортишиб, бушашиб турарди. Одамда қон кўп бўлар экан. Миноранинг поли худди бир челақ бўёқ тўкиб юборгандек қипқизил қонга беланган. Қон ҳатто минора устунларининг яримига қадар оқиб тушган. Сержант чиқиб келганида аскар миноранинг бурчагига бошини суяганча, оёқларини чўзиб, чалқанча ётарди. Ўқ унинг кўкрагини тешиб ўтган эди. Бобоев шунда илк бор яралааниш қанақа бўлишини кўрди: ўқнинг кириш тешиги кичкинагина бўлиб, ундан озгина қон оққани кўришиб турарди, чиқиш жойидан эса бир ҳовуч эт ўпирилиб кетган. У бунга кейинроқ, зобитлар етиб келиб, тиббиёт ходимларини чақириб, мурдани пастга олиб туширишаётган пайтда кўрди ва бу ҳолат кўнглида жуда совуқ бир туйғу қолдирди.

Кейинроқ маҳбуслар бир аскарни ушлаб олиб, чавақлаб ташлашган. У бу йиғитни жуда яхши танирди. Содда, бир оз қўрқоқ, ammo бирор марта ҳам ҳеч кимнинг кўнглини ранжитмаган, ҳар доим суҳбатдошининг кўнглига қараб гапирадиган бир йиғит эди. Бундайларнинг армиядаги хизмати оғир кечади. Бунда мезонлар бошқача, кўнглига қараб эмас, кучга қараб гапириш керак. Асосийси номус, шаъни ҳимоя қилиш. Бунда кучнинг аҳамияти катта. Шусиз оғир, бироқ яшаса бўлади. Ўзини ҳурмат қилганларни ҳамма ерда улуглашади. Ўша бечора кўнгличан йиғитни маҳбуслар ушлаб, қорнини ёриб, бўйнини узиб ташлашган. Нега? Ким биледи, уларнинг кўнглида нима борлигини тушуниш қийин.

Ниятлари қандай қилиб бўлса ҳам одамларга зарар етказиш, асабини бузиш. Аммо сержант Бобоев кейинчалик ўша чавақланган болани уч-тўрт марта урганини эслаб роса азият чеккан. Унинг қилиқлари, қўрқоқлигини эслагач кўнгли таскин топар эди. Баттар бўлгин, деган пайтлари ҳам бўлган.

Тор асфальт йўлакдан чопиб борар экан сержант нега бу нарсаларни эслаб қолганига ҳайрон бўлди. Кейин темир йўл дарвозаси томонда икки аскарни ўлдириб кетишганлари ҳақидаги гап ёдига тушиб, ушбу ҳодисаларни нега хотирлаётганини англади.

Чопиш ўнгайсиз. Ҳолбуки кечки салқин шаббода, мулойим, аммо бир оз димроқ ҳаво тез чарчаб қолишнинг олдини олиб туради. Бир елкада автомат, иккинчисида юкхалта икки томондан босиб тургани етмагандай, ҳар силкинганда улар ё тирсакка тушиб келар ёки қўлтигининг остидан ўтиб кетиб, лапанглаб қолади. Сержант Бобоев шу тарзда анча чопиб борди. Бўлавермагач тўхтаб, автоматини кўндаланг қилиб, кўкрагига, юкхалтанинг икки тасмасини елкадан ошириб, осиб олди. Бошида турмай, тушиб кетаётган пилоткани этиги кўнжигга тикди. Камарини қисқартириб, пичоқни олдига, ўқдон халчасини эса орқага, юкхалта остига ўтказиб тақди ва яна чопиб кетди. Йўлда шошиб чопиб кетаётган таниш аскарларнинг бирортаси билан ҳам кўришмади, кўз уриштириб ўтиб кетишди, холос. Бундай пайтларда аскарлар негадир камгап бўлиб қолишади.

Батальон штабида наряддан дарак ҳам йўқ. «Одам етишмай қолган бўлса, бирорта муҳимроқ постга жўнатиб юборган бўлишлари мумкин, ёки қурол олгани кетган», деб ўйлади сержант ёғочдан қурилган штаб биноси эшигини очиб, навбатчи хонаси рўпарасидан ўтар экан ичкарида ҳеч ким йўқлигини кўриб. Бу ерда бир киши қуролсиз хизмат қилади. Анча обрўли жой ҳисобланади. Айниқса қишда. Тўғри-да, аёзли бўроннинг кўзида — минора устида қаққайиб турган қайда-ю бу ерда иссиққина жойда эшикни ортидан маҳкамлаб, ухлаган қайда.

Штаб бошлиғи майор Ерёмин телефонда ким биландир сўкишгаётган экан. Сержант тап тортиб турмай, хонага бостириб кирди ва баланд овозда ахборот берди:

— Сержант Бобоев ихтиёрингизга етиб келди!

Майор Ерёмин бир сония айтаётган сўкишини унутди ва эсига тушганидан кейин, гапни қисқа қилди:

— Тез юбор, кутиб тураман. Нақд бошинг билан жавоб берасан бу иш учун, тушундингми? Тушундингми, деяпман, галварс? Қулогинг карми нима бало? Мана шу жанжалдан эсон омон ўтиб олайлик, кунингни кўрсатаман. Туғилганинга бир пу-

шаймон бўлсанг, армияга хизматга келганингга минг афсус қиласан. Ярамас ...

У гушакни жаҳл билан иргитган эди, жойига ўрнашмай, сирғалиб кетди ва бурама сими чўзилиб, қизил гилам тўшаб қўйилган полга тушди. Уни кўтариб, бу сафар камроқ иддаҳо билан жойига қўяр экан, сержантни сўроққа тутди:

— Нега келдинг? Ким юборди? — деди-ю сержантнинг жавобини ҳам кутиб ўтирмай гапини давом эттираверди. — Ихтиёримга? Эсингни едингми? Сен мишиқидан бошқаси йўқмикин, менинг ихтиёримга жўнатгани. Яна бунинг кийиниб олишини қара, умуман низомга тўғри келмайди-ку, бу қанақа колхоз? Бош кийминг қани?.. Ким дединг, Бобоев?! Эртага уйига кетадиган сержантми? Сенга йўл талабномаси ҳам ёзиб қўйилган-ку.

Сержант кўзлари билан буқлашиб ётган пилоткасига ишора қилди-ю индамай тураверди. Ерёминнинг гапларидан ич-ичида севинаётганига қарамай, ўзини совуққон тутди. Бундан Штаб бошлигининг баттар жаҳли чиқди ва негадир гапни бошқа мавзуга буриб, тўнгиллади:

— Бу давлатнинг ўзини ҳам, аскарини ҳам худо урган. Бурнини тузуқлаб артиб олишга қурби келмайди-ку, яна маҳбуслар билан суҳбатлашишни истайди. Калласини сапчадек узиб ташлагандан кейин эси жойига тушиб қолади. Эси жойига тушади-ю калласи жойидан кетган бўлади...

Сержант Бобоев бу гапларнинг ўзига қаратилмаганлигини сезгандан кейин бефарқ термулиб тураверди. Афтидан бўлиб ўтган воқеа майорнинг иззат нафсига теккан, тепадан оладиганини олган ҳам бўлиши мумкин. Уни аскарнинг ёш кетган жони эмас, ўзининг ташвишлари қийнамоқда эди. Сержант бунга гап оҳангидан тушуниб етди. Ўлган йигит ким бўлишидан қатъий назар унга ачинди. Ҳолбуки у унча-мунчага кўнгли юмшамайдиган, қаҳри қаттиқлардан. Ҳозир эса бир йигитнинг, бўз боланинг ўлими одамларни ўз ташвиши учунгина газаблантираётганини ҳазм қила олмади. Ҳар ҳолда одам бир кун келиб, куни битар экан, у орқасидан куйиб қолишга, азият чекишга арзийди. У шундай бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Бу ерда — на таниш-билишинг, на жонкуяринг бўлмаган юртда сенинг ўлиминг бошқалар учун дардисар, холос.

Сержант хонада жим тураверди. Нима ҳам қилиши мумкин? Қўлидан нима келади? Ўзига қолсақ-ку бу кўзлари чақчайган, чайир жуссали, сариқдан келган, юзидан фақат норозилик кайфияти уфуриб турувчи, тишининг оқини ҳам кўрсатмайдиган тасқарани бир тепиб, деворга ёпиштириб қўярди-ку бироқ вазият кўтармайди. Бунинг ўрнида аскар бўлганида аллақачон тўртта тишидан айрилиб, мулла минган эшакдек бўлиб қоларди.

— Келган бўлсанг яхши қилибсан. — сержантнинг қон тепган юзига, важоҳат уфуриб турган кўзларига қараб, унинг бир оз ҳовури босилди. — Иккинчи ротаданмисан? Мен уларга бирорта зобитними, прапоршчикними юборинглар, деган эдим. Буларга бир нарса буюриб, барака топсанг, ўлай агар. Бўпти, манавини ол-у казармага бориб кутиб тур, бирортаси бориб олади.

У столи тортмасини очиб, қўнғиртоб тусдаги хатжилдни олди ва сержант Бобоевга узатди:

— Югур!

— 3 —

Сержант казармага келганда ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит эди, фақат энг чеккадаги каравотга кийими-ю этиги билан узала тушиб, ётиб уйқуни ураётган рота навбатчисининг хурраги казарма тинчлигини бузиб турибди. Казарма навбатчисининг тумбочкаси бўш.

— Дневальный, — қичқирди сержант Бобоев ўзининг одатий ҳолатига кўра интизом бузилишини шахсиятига тегилган ҳисоблаб. — Чиқишга!

Ювиниш хонаси эшигидан бир қўлида швабра тутган, енги шимарилган, орқасига автомат тақиб олган аскар кўринди. Бу бундан олти ой бурун хизматга келган олтойлик йигит эди.

— Эшитаман, ўртоқ сержант, — унинг кўзларида қўрқув пайдо бўлди. Улар сержант Бобоевнинг ўта жаҳлдор эканлигини, бўлар-бўлмаста калтаклашаверишини, бераҳм эканини жуда яхши билишади.

— Нега постни ташлаб кетдинг?

— Ҳожатхонани тозалаётган эдим, нарядни топширишга. — деди аскар гуноҳқорона оҳангда.

— Тозаликка бало борми? Одамлар ўлиб ётибди-ку аҳмоқликларингга бориб ўтирибсанлар. Таэквандо билан шуғуланганимни яхши биласан, а? Яқин кел, битта усулини кўрсатаман. — сержант майор Ерёминдан эшитганларининг аламини бундан олмақчи бўлди.

— Керак эмас, ўртоқ сержант. Бу усулни жуда яхши биламан, — аскар қалтираб эшик ёнида тураверди.

Бошқа вақт бўлганида Бобоев уни яхшилаб бир тепмаса кетмас эди, ҳозир эса негадир ҳафсаласи бўлмади. Қўл силтаб:

— Ҳозир кимдир мени сўраб келади, уйғотиб юборасан. — деганча каравотлар томон кетди. Йўл-йўлакай мақтанди. — Мен эртага уйга кетаман, ўзингни ос, аскар!

Аскар эса бу тушунарсиз сержантдан осон қутилганидан хурсанд бўлди.

Уйқу бир бузилганидан кейин келиши қийин. Сержант осмонга қараганча, хаёл суриб ётар, юкхалтани ёнидаги каравотга ташлаган, автомати эса қўли остида. Этикларини, ҳаттоки белини бир оз сиқиб турган камарини ҳам ечмади. Бугунги тўполон, лагердаги вазият уни уйга солиб қўйди. У қўрқоқлардан эмас, аммо тушқунликка тез берилади. Шунинг учун ҳам жаҳддор. Қайфияти бузулдим, кимлар биландир урушгиси, аламини олгиси келаверади, кўзига ҳеч нарса кўринмай қолади. У илгарилари бундай эмаслигини билади, аммо қачондан бошлаб бу касалга йўлиққанини эслолмайди. Отасидан кейинмикин? У ўша пайтда, энди ўн ёшга тўлган бола эди. Бир кун эрталаб уйғониб уйдагиларнинг барчаси йиғлаб утирганини кўрган. Отасининг вафот этганини эшитган, аммо ўша кун бунинг нима эканини тўлиқ англаб етган эмас. Эртанси кун ҳам... Икки кундан кейин билинган. Одамлар бир-бир уй-уйларига тарқалишганларидан сўнг. У эсли йигит эди, ўлганлар қайтмаслигини ўшандаёқ биларди. Бироқ дастлабки икки кунда одамларнинг кўплиги унга тасалли берди. Шу билан овунди, айрилиқнинг бутун моҳиятини тўлиқ англамади.

У отасининг эркаси эди. Болаликда тилини чучук қилиб, эркаланиб айтган гапларидан отасининг кўнгли яйраб, эркалаб қўяр, узун мўйловини юзчасига ишқалаб, қийнаган бўларди...

«Ўшанда ёзнинг бошлари эди, деб ўйлади сержант, бешинчи июнь эди... Бугун тўртинчими? Бир кун кам, роса ўн йил бўлибди. Эртага ҳаммаси тенг бўлади, ўн йил отам билан, ўн йил отамсиз яшабман. Энди бемало кўникиб кетаверсам керак. Ўн йилги нарсани унутиш учун ўн йил етмайдими? Етса керак. Аммо одам отасини ҳам унутиши мумкинми?»

Вақти келиб, болали бўлсам, ҳеч бирини эркалатмайман, дея ўзига сўз берди сержант шу чалқанча ётганича. Қанча кам эркалатсам, мenden кейин болаларимга шунча яхши бўлади, деган тўхтамга келди у. Бугун нега ўлим ҳақида ўйлаб қолдим? — деб сўради у ўзидан. Битта аскарнинг ўлими ҳақидаги хабарга шунчалар тушқунликми?

— Сержант Бобоев! — эшик томондан эшитилган бақирикдан унинг хаёли бўлинди.

Армия деганлари кишини бақироқ қилиб қўяр экан. У шуни яна бир бор ўйлаганча, автоматини олиб, ҳалигача этиги кўнжида турган пилоткасини қоқиб, бошига илди. Бир-икки одимдан кейин аллақачон дембел бўлгани ёдига тушиб, уни ечди ва камарига қистирди.

— Шу ерда, — деб овоз берди у ўзини сўраган кишига кўринишдан бурун.

Чақирган батальон комсомол котиби лейтенант Шуйко экан. Сержант Бобоевнинг жини суймайди шу лейтенантни. Умуман комсомол котибларининг барчаси хотинчалиш, аёлмижозми-ей. Доим мужмал гапларни қилиб юради. Буниси ҳам шуларга ўхшайди. Яқинда бир йил бўлади, билим юртини тамомлаб, бу ерга хизматга келган.

— Эшитаман ўртоқ лейтенант, — сержант унинг ёнга келиб, кўришиш учун қўлини узатди.

У ҳам илжайиб сўрашди.

— Ерёмин жунатди, — деди у илжайган қўйи, — карта бор экан, шуни рота командирига элтиб бериш керак эмиш. Кейин ўша ердан бизга қанақадир топшириқ берилар экан.

Сержантни унинг гапларидан кўра, ёнига илиб олган автомати кўпроқ қизиқтирди. Қўл узатиб, калта, оғзи қарнайдай нилини ушлаб кўрди:

— Зўр-ку! — деди ҳайратини яширолмаي.

— Зобитларга шунақасидан беришади, — мақтанди лейтенант ва қаердандир ўқиган гапларини тўтиқушдай такрорлади. — Ихчам ва қулай. Яқин масофадан жанг қилишга мўлжалланган. Армияда кам, милицияда кўпроқ ишлатилади. Аммо механизми сеники билан бир хил... Фақат қопқоғи-ю нили бошқачароқ... Хатни нима қилдик?

— Билмасам, бериб юборайинми? — Сержантнинг айни дамда командирни излаб юриш иштиёқи йўқ.

— Бирга борамиз, — деди лейтенант. — Балки сен ҳам керак бўлиб қоларсан. Ҳамма зир югуриб юрганда сен бу ерда ётмайсан-ку, тўғрими?

— Менга мумкин, энди оддий фуқароман. — мақтанди сержант. — Ерёмин айтди, эртага қўйиб юборишар экан. Хизматга тупурсам ҳам бўлаверади... Майли, борсам боравераман.

Лейтенант гавдаси келишган йигит эди: ўрта бўйли, елкалари кенг, ичига нимадир тиқиб олган погонлари, белига маҳкам тақилган камари уни янада кенгроқ қилиб кўрсатади, қаддини роз тутиб юради, бу айниқса узун бўйинини чўзиб, ияқларини сал олдинга кўтариб юрганда яққол кўзга ташланарди. Сочлари доим калта, текис қилиб олинган, бўйинининг орқа томони озода қилиб қирилган. Узун оёқларига хиром этиги ярашиб турибди. Буни аллақачон қайда кийиб олишга улгурди экан, деб уйлади сержант этикнинг тоза ялтираб турганига ҳавас билан термулар экан. Мана шундай этик билан, қарс-курс қилиб, қишлоққа кириб борсанг-да. Одамлар ўзини ташлаб юборса керак. Қўнжларини ялтирашини-чи,

буни. Ярамаснинг олифталигини... Сержантнинг ўзини ҳам шу каби этиги йўқлигига ичи куйди. Унинг айни дамда лейтенантни тепкиси келиб қолди. Бир тепсам, ағдарар эканманми, деб ўйлади у яна, спорт билан шуғулланиб юрган-ку, барибир қулогининг тагига яхшилаб тепсам юмалатсам керак. Кейинги пайтларда, умуман армияга келгандан буён ўзига яқинлашган одамни тепкиси, ургиси келаверади. Бу иштиёқ, бу аҳмоқона қилиқ қайдан пайдо бўлганини ўзи ҳам тушунмайди. Аллақандай касаллик ҳам бўлиши мумкиндир, деган хаёлга боради. У шундан қўрқади ҳам, ҳозир-ку хизматда, ҳар қандай эркалик, аҳмоқчиликни кўтаришади, кечириб юборишади. Қолаверса шуни рағбатлантириб ҳам туришади, лекин эртага, қишлоққа қайтганида бундай яшаш мумкин эмас-ку. Тепки у ёқда турсин, арзимаган шапалоқни ҳам кечирмайди, гурури бошқача у халқни. Ўлса ўлади-ки, айтганидан қайтмайди, ўзини хафа қилгани жазоламай қўймайди. Кейин, кучи етавермаса, мелисабозлик қилишади. Буниси энда мард кишининг иши эмас...

— Кетдик, — деди сержант Бобоев қўлида осилиб турган автоматини ўнг елкасига ташлар экан. — Юкхалтани ҳам оливолиш керакмикин, ёки?..

— Албатта-да, — лейтенант Шуйко бурилиб, казарманинг катта, икки табақали тахталик эшигини очди ва аҳамиятсиз бир тарзда қўшимча қилди. — Бувангнинг тўйига бормаяпсан-ку, бирор жойга жўнатиб юборишса, юрасан еганнинг оғзига, емаганинг кетига қараб.

— Денивальний, — бақирди сержант Бобоев ҳожатхона томонга қараб.

— Нима бунча бақирасан? — лейтенант остонада тўхтаб, орқасига қаради. — Битта-яримта кар ҳам хизмат қиладими, роталарингда. Қулоқ битиб қолай деди-ку.

— Буям бир сиёсат-да, ўртоқ лейтенант, — сержант тиржайди. Унинг бу кулгиси замирида «афсус онанг сал илгарироқ туғиб қўйган-да, бўлмаса қўлимга аскар бўлиб тушиб қолганингда бақиршининг қанақа бўлишини яхши тушуниб олган бўлардинг», деган маъно бор эди. Албатта лейтенант буни тушунмади. Тушуниши ҳам мумкин эмасдики, тўрт йил курсант бўлганига қарамай, ҳақиқий аскарликнинг нонини тотиб кўрган эмас.

— Эшитаман, — деган овоз келди ювиниш хонасидан жўмрақлардан шариллаб оқаётган сувнинг товушига қўшилиб ва орқасидан эшик очилиб, бояги, қизғиш башара пайдо бўлди. — Чақирдингизми, ўртоқ сержант.

— Югур, охирги каравотнинг устида менинг юкхалтам ётибди, олиб кел. Кейин каравотимни тўғрилаб, тўшакларни яхшилаб

йигиштириб қўй. — Бу сержантнинг лейтенантга учакишиб айтаётганлари эди. — Келиб текшираман, одеялнинг четлари қирраланиб қўйилмаган бўлса, мендан хафа бўлма. Нақ ичак-човоғингни суғириб, бошингга салла қилиб ўраб қўяман.

— Хўп бўлади! — деган аскар комсомол котиби балки сержантнинг бу низомдан ташқари муносабатларига бирор нарса дер, деган илинж билан лейтенантга қаради. У эса индамай, ҳеч нарсани эшитмаган, сезмагандек пиллапоялардан тушиб кетаётган эди. Бунақа муносабатларни ноўрин эканлигини англаб етганига қарамай, дембелга нима ҳам дейиш мумкин, деб ўзига ўзи тасалли берди, ҳозир мен аскарнинг ёнини олганим билан, кечаси барибир ундан калтак еяверади. Шунинг учун ҳам индамай қўя қолганим аскарнинг ўзига яхши. Бу армияда тартиб бўлмайди, ўйлади у пиллапояларни оҳиста санаб борар экан. Ёдига биринчи, иккинчи курсларда ўқиб юрган чоғлари тушди. Ўқитувчилар, командирлар ҳеч қачон уларнинг ёнини олишмаган, юқори курслар қанчалар қийнамасин, устларидан кулмасинлар, масхара қилмасинлар, ҳеч ким бу ишларингни бас қилинлар, улар ҳам одам, демаган. Қайтанга юқори курсдаги йигитларнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Менга нима, деди ўзига ўзи. Курсантлик онларини эслаб лейтенантнинг жаҳли чиққан, асаби бузилган эди, бу ҳаёт чангалзордай бир гап, ҳар ким ўзи учун курашиши керак, ҳаёт кишини барибир бир куни шунга мажбур қилади. Шундай экан буни тезроқ англаб етган маъқул. Курашолмаганлар эса ҳалок бўлади.

Сержант унинг орқасидан ҳаллослаб етиб олди.

— Аскарлар билан бундай қўпол муомалада бўлмаслик керак, — деди лейтенант, сержант етиб олганидан кейин иложи борича унга қарамасликка ҳаракат қилиб, ўзини ўйга чўмган кишидек узоқ-узоқларга термулаётгандек қилиб кўрсатиб. — Ҳар ҳолда улар ҳам инсон, бировнинг боласи. Ўзимизга ўхшаган кишида. Номуси бор, шаъни бор, иззат-нафси бор.

— Ўртоқ лейтенант, ўйлайсизки, мен шу нарсаларни тушунмайманми. — Сержантга унинг насиҳати ёқмади. — Жуда яхши тушунаман, ҳаракат қиламан шу ифлосларнинг бирортасини ҳам хафа қилмасликка. Аммо биласизми, бу ерда бир ифлос қоида бор: сен бошқаларни паст уриб, дўқ қилиб турмасанг, бошқалар сенга шундай қилади. Яхшилиқни тушунмаган нонкўр, деган гап бор бизда. Мен агар шуларга икки кун яхши гапирайин, тепамга чиқиб сияди буларингиз. Шунга биласизми? Уч кун деганда батальонингиз колхозга айланади. Армияда энг ёмон нарса мустақил фикр эканлигига аллақачон ақлим етган. Аскар ўйламаслиги керак, буйруқни бажариши лозим, унинг учун бошқалар ўйлайди,

деган гапнинг нақадар ҳаққоний эканлигига, наҳотки шубҳа бил- дирсангиз?

— Бунни яхши тушунаман, — деди лейтенант, ичида бу бало- ку, психологияни ўқимаган бўлса ҳам яхши тушунар экан, деган уйни утказиб. — Аммо айтмоқчи бўлганим, уларнинг ҳам одамли- ги. Шаънига тегмаслик керак. Инсон барибир инсон-да. Бир куни келиб, ҳаммаси жам бўлиб, портлаши мумкин.

— Мен ҳам шу ярамасларда озроқ гурур бўлса-ю озроқ бўлса-да ҳурмат қилсам, дейман, ўртоқ Шуйко, — Бобоев ичида- ги қозонча-ю қошиқларини шарақлатиб, юкхалтасини силтаб, елка- сига яхшилаб жойлаштирди. — Афсуски, ҳазиллашиб дўқ урсан- гиз, ростдан қалтираб тураверади. Шундай экан ҳурмат қилиб бўладими, бунақаларни. Жаҳлим чиқади, сўкаман, тепаман, одам бўлсин, дейман-да. Аммо уларнинг кўрқишлари кундан-кунга орт- са ортади-ки, ботир бўлишмайди. Уруш пайтида бунга ўхшаганлар- ни, албатта ўлдиришса керак.

Лейтенантни сержантнинг фикрлари ҳайратга солди ва нима дейишини билмай, тезроқ юр, дегандек боши билан имо қилиб, қўлига фуражкасини ечиб олди ва югуриб кетди. Сержантнинг бир елкасида автомат, бирида юкхалта билан чопиши ўнгайсиз эди. Бироқ ортда қолишни ўзига эп билмас эди, шу туфайли, қанчалар ноқулай бўлмасин, юкларини шарақ-шуруқ қилганча ҳаллослаб чо- пишга тушди.

Улар атрофи уч-тўрт қатор қилиб тиканли симлар билан урал- ган тўсиқлар бўйлаб солинган темир бетон йўлакчадан чопиб боришарди. Нарядлар кучайтирилган, солдатлар одатдагидан таш- қари қуроллантирилган, каскалар кийган, хизмат итлари эса нима- ларнидир сезгандек тинимсиз акиллайди.

Мана, ўша бадбахт дарвоза — бир қаноти қийшайиб очилиб қолган, иккинчи қаноти эса икки метр нарида гижимланиб ётибди. Кулранг бўёғи иссиғ-у совуқлар таъсирида кучиб тушаётган бу темир дарвоза анча мустаҳкам қурилганлиги кўриниб турарди. Лекин тепловознинг зарбига дош бериши мушкул.

Йўлак бўйлаб бораверишда, ўнг томонда юкларни туширади- ган супа, унинг рўпарасида — ўн-ўн беш одимлар нарида қамоқ- хона биноси томонга қараб чўзилиб кетган омборхона. Гиштин бино узун ва баланд қилиб қурилган, деворлари бақувват (қамоқ- хонада барча деворлар мустаҳкам қурилади). Унинг ўртасида бит- та катта дарвоза бўлиб, икки чеккасида биттадан икки табақали эшиклари бор. Унда нима сақланишини сержант унча яхши бил- майди, қизиқиб кўрмаган. Аскарларнинг айтишича маҳбуслар иш- лаб чиқарган маҳсулотлар, бошқа бирларининг хабарига қараган- да, озик овқатлар сақланар экан. Аммо у аниқ биладики, аскар-у

маҳбусларнинг асосий озۇқаси бўлиши картошка-ю ҳар хил донли маҳсулотлар нариги томонда — ертўлага ўхшаб қурилган омборда сақланади. Деворлари қамоқхонаники каби пардозланмаган, гадир-будур бўлиб ётган ва кулрангга бўялган омборхона ёнида ҳарбий кийимдаги кишилар кўп эди. Умуман бу ерда, ранги учган қора кийимдаги маҳбуслар-у ҳарбийларнигина кўриш мумкин, холос. Оддий одамлар қайдан ҳам бўлсин? Дунёнинг бир чеккасида жойлашган бўлса... Онда-сонда шу ерда «ўтирган» яқинларини кўриш учун келиб қолганларни орқасидан бутун батальон бўлиб бир ой гапириб юришади. Бу ерда — ранглар танқислиги ҳукм сураётган бир жойда, аскарлар учун одамларнинг ҳар хил тусли кийимларда юриши галати туюлади, улар ўзлари ҳам қачонлардир шунақа либосда юрганларини алақачон унутиб юборишган. Сержантнинг хаёлига бир тўп ҳарбийларни кўриб, негадир шу ўй келди. Худо хоҳласа, яқин кунларда ўзининг ҳам фуқаро кийимида юришини ўйлаб, юраклари орзиқиб кетди.

Бир ойдан ошди, уйдагилар фуқаро кийимини юборишган экан. Аскарларнинг одатига кўра, ўзидан бир йил кейин келган Саша деган йигитга, кўк, «банан» деб номланадиган сўнгги русумдаги бу шимнинг ёнларини тиктириб олди. Бир-икки кийиб чиққанда болаларнинг кўзлари ўйнаб қолди, ҳавасдан юраклари ёнди. «Ўзларингни осинглар, — деди уларга қарата сержант баланд овозда. — Тез кунларда боболаринг уйга кетади. Сенларга эса мис қозонча каби хизмат ва хизмат қилиш керак». Айтишларига қараганда бу мис қозончаларнинг хизмат қилиш муддати йигирма беш йил экан. Ичида қалин астари бўлган бу шимга сиёсий ишлар бўйича ўринбосарнинг ҳам ҳаваси келди. Ўз хонасига олиб кириб, кийиб кўргач, дўмбилаб турган думбаларини ойнага солиб, томоша қилар экан Бобоевга қарата тагдор гап қилди: «Катта сержант бўлишга иштиёқинг қалай, сержант?» Бобоев унинг шаъмасини жуда яхши тушунган бўлишига қарамай, ўзини анқовликка солди: «Яқинда уйга кетадиган бўлсам, унвоннинг нима кераги бор». «Қарагин-да, бир иложини қилиб, тўғрилаб беришим мумкин». «Керак эмас, энди бунақа нарсалар билан гўдаклар қизиқсин, дунёни сув босса бизнинг тўпигимизгача чиқмайдиган бўлиб қолган». Ҳозирда ушбу шим рота старшинасининг хонасида, уйдагилар почта орқали жўнатган дипломатда сақланмоқда. Ҳар қўли текканда уни олиб, узоқ ҳавас билан термулиб кўяди. Юраклари ҳапқиради, кунлар жуда секин ўта бошлаганидан газабланади. Ҳақиқатан-да вақт худди энди келган давридаги каби зерикарли ва секин ўтаётган эди.

Унда, эндигина форма кийган маҳалларида, олдинда турган икки йилни ўйлаб бир куйса, ўзини одам сифатида кўрмаётган

сержантлар дўқидан икки куярди. Уша пайтлари энди ўзи учун умуман ҳаёт тугагандек туюлган: эртадан кечга қадар маъни мақсадсиз ишлар, тушликкача бир машина қум уюмини замбилларда ўттиз одим нарига олиб бориб уйиш ва жойини супириб, тозалаб қўйиш, тушликдан кейин қумни яна қайта жойига ўтказиш. Ёки кимдир томонидан майдонга ташланган гугурт донасини замбилга солиб, бутун рота бўлиб, кўтарганча гарнизонни бир-неча бор айланиб чопиш, икки соатлик бундай машгулотдан кейин, уч метрлик «гўр» кавлаб, гугурт донасини «кўмиш». Ёки бўлмаса бир гектардан ортиқроқ келадиган майдон юзасини совун-у чўтка билан ювиб чиқиш. Буларнинг барчаси кишининг шахсини ўлдиришга, одамни темирга ўхшаш ҳиссиз махлуқотга айлантиришга мўлжалланган тадбирдан ўзга нарса эмас. Сержант Бобоев хизматта келган пайтларида олти ой давомида сержантликка ўқиган вақтини эсласа ўзини тутолмай қолади. Ахир булар ўқиш даврининг «ҳолва»лари эди, холос...

— 4 —

Сержант Бобоев айна дамда ўқиш даврини бекорга эслади. Қайфияти бузилди, лейтенантга ҳам қарамай, темир йўл рельсига юкхалтасини қўйди-ю, устига ўтириб олди. Ҳолбуки, одамларнинг кўплигига ва ваҳима билан югуришларига қараганда шахсан батальон командири подполковник Никоновнинг ўзи ҳам шу ерда бўлса керак. Лейтенант Шуйко бир сержантга, бир тўдага қаради ва нима дейишини билмай анқовсираб турди.

— Хатжилдни бер, — деди ниҳоят бу ерга нима учун келганлари ёдига тушгандан сўнг.

Сержант кўқрак тутмасини ечиб, боя солиб қўйган, кўнғир тусдаги, юзига «Қочиш» деб ёзиб қўйилган хатжилдни олиб, лейтенантнинг узатилган қўлларига тутди. У елкасидаги автоматни тўғрилаб, нари кетди. Барибир автомати зўр баччагарнинг, деб ўйлади сержант ўзини чалгитиш мақсадида, уйга кетиб қолмасам, отишга борганимизда, сўраб олиб, бир магазин ўқни бўшатмасам... Бобоев тугмаларини қадаб, пешонасидан оқаятган терни этиги кўнжидаги пилоткасини олиб, ушанга артди. Унинг бир оз кирланганини кўриб, «бугун кечаси ювдириб қўйиш керак, дембелликни ҳам шарманда қилдик, кир-чир нарсаларни кийиб», деб дакки берди ўзига. Унинг кийимлари, хусусан пилоткаси деярли оқариб кетган. Ўзи атайлаб шундай қилган, сувга хлор солиб ювдирган. Биринчидан чиройли кўринади, иккинчидан хизматни дўндириб қўйганни билдиради. «Қария»нинг «гўдак»лар қатори алақандай яшилга ўхшаш тўқ рангли кийимларда юриши ўнғай-

сиз. Кителининг астарига Юрченкога (тан бериш керак, ярамас, зўр рассом, дембеллик альбомини ҳам шу тайёрлаб берди) хлор билан чиройли қилиб, «Сержант Бобоев» деб ёздириб олган эди, шу ҳам ўчиб кетай деди.

— Сержант, — деган овоз келганда у бутунлай ўз ўйларига гарқ бўлиб, қаерда, нима қилиб ўтирганини ҳам унутган.

У ўрнидан турди ва ихтиёрсиз бир тарзда орқасини қоқиб, тиззасига олиб ўтирган автоматини ўнг елкасига илди ва рельсининг устида пачоқ бўлиб ётган юкхалтасини олиб, уни чап елкасига осди-ю, овоз келган томонга юриб кетди. Бу рота командири капитан Кравцов эди. У ҳарбийларнинг назарича бир оз қариб қолган киши эди, пешонасига ажин тушган, икки юзи семизликданми, қариликданми, бир оз осилинқираб қолган. Капитан унчалар ўзига қарамайди, кийимлари кўпинча дазмолланмаган, шимининг тизза қисми доимо бўртиб, думалоқ бўлиб туради. Жигаранг туфлиси эса ташқари томонга қараб мойишган. Сержант унга рўпара келганда ҳар доим негадир, фуражкасининг остидан сиқиб турган сийрак сочларига қараб, бечора бош, фуражканинг остида, терлаб, димиқиб кетган бўлса керак, деб ўйлайди. Командирнинг ҳар доим бир хил — четларини ёғ босган фуражкасини қулоқларигача бостириб кийиб юришини кўрганда унинг гижини келади, асаби ўйнайди. Калласига бир мушт туширгиси келади, келади-ю, ўзини тияди, ҳозирча эсини еган эмас. Кравцовнинг ёши эндигина қирқлардан ўтаётган бўлишига қарамай, солдатлар учун жуда қаридек туюлади. Бу биринчидан унинг кексаларга ўхшаб, ўзига қарамай юрганидан бўлса, иккинчидан армияда фақат ёшлар хизмат қилгани туфайли ҳам шундай бўлса керак, шунинг учун фуқароликдаги ёш эркаклар бунда қариб-чуриб кетгандек тасаввур ўйотади. Капитан Кравцов табиатан юмшоқ, очиққўнғил одам. Унинг бу хусусияти билан ҳарбийда обрў топиш мушкул бўлгани туфайли, ёши қирқдан ошиб, ҳали капитанлигича юрибди. Ҳолбуки ҳарбийда ўттизининг нари-берисида майор бўлишади. Унинг бахтига аскарлар билан кўп мулоқотда бўлмайди, шунинг рота командири сифатида аскарлар орасида обрўини сақлаб турибди, бўлмаса, алақачонлар, латта, лавакка чиқариб қўйишган бўларди.

— Эшитаман ўртоқ капитан, — сержант илдам одимлар билан Кравцовнинг ёнига борди ва унинг ёғ босган, қулоқларига қадар бостириб кийилган фуражкасига термулиб, асаблари ўйнади ва тишларини гижирлатди.

— Ҳозир Шуйко билан казармага қайтиб борасанлар, — деди у кўрсаткич бармоғи билан фуражкасини бир оз кўтариб қўяр экан. — У ерда Трубиш, Нусупбеков деган аскарлар кутиб турибди. Навбатчидан ўқ оласанлар, ҳар биринг олтмиштадан,

қара унга бошинг билан жавоб берасан, кейин навбатчида старшина хонасининг калити бор, у ердан ҳар биринг бир суткалик овқат оласан, бир қутидан деганим бу, биласан, а? Умуман, ҳозирдан бошлаб, сен ва қолган уч аскар лейтенант Шуйко ихтиёридасанлар, комбатнинг буйруғи бу. Нима қилиш, қаерга бориш кераклигини лейтенантнинг ўзи тушунтириб беради. Фақат, қара, бирор қилиқ қилиб юрма, эрта-индин уйга кетишингни уйла.

Рота командири шу гапларни айтиб турган пайтда сержантнинг нигоҳи нарироқда — юк тушириш майдончасининг ўртасида, орқа борти очиб қўйилган, аскарларни ташийдиган ГАЗ-66 юк автомашинасининг ёнида, кўмир уюми олдида ётган алақандай нарсага қадалди: олдинга аскарларнинг эски кийимларини уйиб қўйишибдими, деб ўйлади, яхшилаб қарагач эса бу одам танаси эканини кўрди. Бу боя айтилган — маҳбуслар томонидан сўйиб кетилган аскар танаси эди. Калласи беўхшов қийшайиб ётгани туфайли сержант дастлаб нима эканини англолмади. Маҳбуслар аскарнинг кекирдагига пичоқ тортиб кетган экан, калласи бутунлай қайрилиб қолган. «Наҳотки, шунчалар кесилганки, калла жойида турмайдиган бўлиб қолган?» — деб ўйлади сержант Бобоев, бўйиннинг суяги бўларди, одатда, уни ҳам узиб ташлашмагандир. Ён атроф қизил қонга беланган. Аскар ўлим азобида роса тўлгонган чамаси, энглари қонга беланган, чанг босган этиги ёнида совуқ урган бетондан кўчириб ташланган тошчалар сочилиб ётибди. Сержантнинг юраги музлаб кетди. Унинг юзлари оқарганини кўрган ва олдидан кетавермаганидан сўнг нимадир дейиши лозимлигини сезган капитан Кравцов кесатди:

— Биз бир нарсани яхши билмасак, гапирмаймиз, постда хушёр туриш керак, маҳбуслардан эҳтиёт бўлиш лозим, деб ҳар бирингга минг марта уқтирган бўлсам керагов. Йўқ, бу кишиларнинг ўзлари ақлли, ўзлари барча нарсани билишади, мана оқибати бекалла қолиб ўтирибди.— Унинг хаёлига бунинг орқасидан келадиган галвалар тушди.— Энди роса уч ой судрашади дивизияга, худди мен буларнинг барчасини атайлаб қилганимдек... Бор, топшириқни бажар.

Сержантнинг оёқлари ўзини тингламай кесак бўлиб қотиб қолган, эртага ўзига жавоб тегишини ҳам унутиб юборган эди. У нигоҳларини, қанчалар хоҳламасин, узала тушиб ётган мурдадан ололмади: бу йигитни танирди, аммо аёни дамда хаёлидан кутарилди, ким, қанақа инсон эди, уни шу нарсалар қизиқтирди. Нега? Ўзи ҳам билмайди, балки, кимлигини таниб, баттарроқ раҳми келиш учундир. У жуда яхши биларди, ўлган аскар кимлигини таниса, роса ичи ачийди, раҳми келади, танимай кўя қолгани яхши. Бироқ кўр қизиқиш уни ҳоли-жонига қўймайди. «Ҳозир

кимлигини билсам, деб ўйлади у, кейин бир ойча ўзимни кечиролмайман». У биладикки, бу ротада ўзидан калтак емаган аскарнинг ўзи қолмаган. Ҳеч бўлмаганини битта бўлса-да тепган. Шундай экан, ўртада икки дунё бир бўлиб ётган манави йигитча ҳам калтақдан бебаҳра қолмагани аниқ... Бу туйғу, қийналишни илк бор минорада постда турган йигитни қўшни минорадаги йигит отиб қўйганида туйган эди. Чунки елкасидан муштдай жойи ўпирилиб, минорада ўлиб қолган ўша йигитни кўп урган, ҳатто постга тушишидан бир кун бурун, кечаси ошхонага қовурилган балиқ келтириш учун юбориб, тезда етиб келмагани учун роса калтаклаган эди. Уни ўшанда роса икки ой виждон азоби қийнаган, аммо шунда ҳам гашини келтирган аскарларни калтаклашни бас қилган эмас. Унинг жигига тегиш учун эса биргина ноўрин кулгининг ўзи кифоя. У виждони қийналар экан, йигитларни нега уради? Сержант ўзига шу саволларни кўп берган. Аммо тузукроқ, арзирлироқ жавоб тополмаган. Қўрқоқ бўлмаса, гурури бўлса урмайман-ку, дея ўзига ўзи тасалли берган. Аммо ростдан ҳам қўрқоқлардан ўлардай нафратланарди ва аҳён-аҳёнда ўзининг ҳам нималардандир қўрқаётганини сезиб қолар, ўзидан ҳам нафратланиб кетарди. У қўрқиш ҳам яшаб қолиш тарзи эканини англади, аммо буни тан олишни истамайди.

Мана, ҳозир, айни дамда, мурдага қарай туриб, тиззалари қалтираётгани, уни таниб қолишдан қўрқаяпти ва қўрққани сайин, ўзини мажбурлаб, жасаднинг юзига қарашга уринди. У ўзини ўзи тушунолмаётган қолади кўпинча.

Кекирдаги кесилган жасад оддий аскар Ивановники эди. Сержант уни сочларидан таниди: Сап сариқ. Боши қовунга ўхшаб кетадиган, узунчоқроқ, чебоксарлик йигит. Содда, камтарин бола эди. Ким нима деса ишониб кетаверадиганлар хилдан. Нега мана шунақа содда йигитлар кўпроқ бировлар қўлида ўлим топар экан, деган ўй кечди сержантнинг хаёлидан, у ўзи гувоҳ бўлган икки ҳолат бўйича шундай хулосага келган эди. Аммо бу мутлақ ҳақиқат эмаслигини тўлиқ англамас, англай олмас ҳам эдики, бунинг учун унда тажрибанинг ўзи етишмайди. У бор ҳақиқат мана шу кўрганларимда, деб ўйлайди, ҳолбуки, ҳаёт фақат шу — дунёнинг бир пучмоғидагина мавжуд эмаслигини, шу тиканли симларнинг орқасида ҳам тириклик мавжудлигини у аллақачонлар унутган. Элас-элас фуқаролик ҳаёти ҳам борлигини эслайди-ку аммо энди уни тўлиқ тасаввур қила олмайди. Хаёлида бундан олдинги ўн саккиз йиллик ҳаёти тушида кечгандек. Ўртадаги кескин фарқ кишини улардан фақат биттасини ирода қилишга мажбурлайди. Иккинчисидан эса, хоҳлайсанми, йўқми воз кечишга тўғри келади, бутунлай эмас албатта. Айниқса сержантликка ўқиган дастлабки олти

ойдан кейин унинг онгидаги фуқаролик ҳаёти ҳақидаги хотиралар етиб булмас орзу, саробга айланиб қолган эди.

Унинг елкасидан кимдир туртди. Бир чўчиб тушган ҳолда утирилган эди, нигоҳлари лейтенант Шуйконинг бир оз бугдойранг, қотмадан келган ва алақандай бефарқлик, хотиржамлик уфуриб турган башарасига қадалди. У кўзларини пирпиратиб, илжайгандай бўлди. Сержант учун унинг бу қилиғи ноўрин туюлди ва балки ичидаги титроқни яшириш учун илжаяётгандир, деган ўй хаёлидан кечди. Ҳақиқатан ҳам шундай бир пайтда — сафдошинг кунда каби қонга беланган ҳолда чўзилиб ётганда кулги ўринсиз эди.

— Кетдикми? — деди Шуйко боши билан казарма томонга имо қилиб. — Вақт зиқ. Мен ҳали ётоқхонага бориб, иссиқ кийимимни олиб келишим керак.

Лейтенант барча зобитлар, прапоршчиклар ва бошқа қамоқхона хизматчилари каби аскарлар ошхонасининг орқа томонида жойлашган ётоқхоналарда яшайди. Бу ерда кўплар оиласи билан истиқомат қилади, бироқ лейтенант ҳали уйланмаган.

Сержант Бобоев онасидан айрилолмаётган кўзичоқ каби, мурдага термулиб қолди, негадир оёқлари ўзига буйсунмас, ушбу даҳшатли манзарани қанчалар кўргиси келмаётганига қарамай, нигоҳларини ундан узолмади. Йўқ, одамнинг ичида ўзига душман бўлган нимадир бор. Ўша «нимадир» уни ҳар доим хоҳламаган ишларни қилишга мажбурлаб юради. Унинг хоҳишига буйсунмаслик керак. Сержант бир амаллаб орқага бурилди, аммо кўнглида нимасидир қолаётгандек, ўкинч пайдо бўлди. Қайтишни қанчалар хоҳламасин, кўнгили узиб кетолмаётган эди.

— Анқаймай тезроқ юр, — лейтенант унинг енгидан тортди. — Ҳали қайларга боришимиз кераклигини биласанми ўзи?

У ҳушини йўқотган каби қулоғига гап кирмаётганди. Наҳотки шунчалар кўрқоқ бўлсам, деб ўйлади ўзини дадилроқ тутишга ҳаракат қилар экан. Йўқ, бу кўрқув эмас, дея ўзига тасалли берди, кўрқув бунақа бўлмайди, бу инсоннинг ҳурматини қилиш, унга ачиниш, холос... Одамзод ўзининг ҳаракатларини оқлаш учун хўп баҳоналар топади-да.

Бу маҳал шу ердаги алақандай подполковникнинг буйруғи билан икки нафар поғонидаги чизиклари қизил бўлган сержант, бу уларнинг шартнома асосида хизмат қилишларини билдиради, бири мурданинг елкасидан, иккинчиси оёқларидан олиб, «бир-икки» қилиб силкита бошлаган эди. Улар жасадни машина бортига ортишмоқчи эди. Ўликнинг калласи халтадек осилиб, чайқалди ва қотиб қолган қон, қум ва кўмир гардларига аралашган ҳолда, парча-парча бўлиб ерга туша бошлади. Сержантлар учгача санаб,

жасадни бортга отди. Унинг елкасидан ушлаган сержант кийимларига қон тегишидан қочиб, ўзини сал орқага олиб ҳаракат қилгани туфайли, отаётганда чап қўли мурда кителидан чиқиб кетди ва унинг осилиб қолган калласи тарақлаб очиб қўйилган темир бортга урилди. Оёқларидан ушлаган сержант куч билан улоқтиргани ва улар бортнинг анчагина ичкарисига бориб тушгани туфайли жасад ерга куламай, калласи ва ўнг қўли пастга осилиб қолди. Сержант нима қиларини билмай, майит ёнида айлана бошлади, қўллари билан каллани тепага олиб қўяйин деса қондан ва кўзлари катта-катта очиқ қолган калладан чўчияпти, балки жирканаётгандир, бор-э деб ташлаб кетайин деса, ҳамма қараб турибди. У саросимада қолди.

— Нимага бунчалар ҳурматсизлик, — сержант Бобоев жасадга ачиниб кетди. — Бундай муомалани кўриб, ўлинг ҳам келмай қолади.

— Қўявер, — деди лейтенант Шуйко бепарқ қўл силтаб. — Унга энди оғриқ чўт эмас. Иззатталаблик ҳам қилмайди, тирикларга ухшаб. Аммо омади юришмабди оғайнингни.

Иккаласи индамай илдам юриб кетишди.

— Нима булибди эзи? — суради Бобоев бу фалокат босган жойдан анча нари кетишгач.

— Кўмир келган экан, шуни тушириш учун тўрт маҳбусни келтиришибди. Ўшалар, билмадим қандай қилиб, бир аскаримизни бўғизлаб, бирининг бошига уриб, жароҳатлаб, назоратчини билмадим нима қилиб, паровозда қочиб кетишган. — Лейтенант қўли билан урмонни кўрсатди. — Иккинчи аскарни тиббий қисмга олиб кетишган, назоратчини на ўлиги бор ва на тириги. Ўзлари билан гаровга олиб кетган ҳам бўлиши мумкин. Бу ерда нима воқеалар рўй берган, худо билади. Минорада туриши керак бўлган аскар бошидан калтак еб, чўзилиб қолган, йўналишдаги қоровулнинг кекирдаги кесиб ташланган. Улар қоида бўйича умуман бу ерларда бўлмаслиги керак эди. Қайси жин урган, билмайман. Рақия орқали дивизия билан боғланишиб, воқеани айтишган, вертолёт чақириб, паровознинг қаердалигини аниқлашмоқчи, махсус бўлинма уларнинг орқасидан юборилган. Ушлалаш керак, узоққа боришолмайди.

— Роса аҳмоқчилик бўлипти-ку, — Бобоев ажабланди. — Бирорта ҳам ўқ отмасдан, овоз чиқармасдан, куппа-кундузи уч кишини ўлдириб, бунинг устига паровозда қочиб кетиш... Шунчалар ҳам бўш ташкиллаштириладими хизмат? Аскарларнинг бирини ўлдиришгунча, иккинчиси қараб тураверибдими?

— Билмайсанми, — лейтенант ақллилик қилди, — кампирларга ўхшаб гапи кўп буларнинг, жўрасини олдига гурунг қилгани

тушиб келган бўлса керак-да. Маҳбуслар билан биргалашиб отамлашмоқчи бўлишганми, ишқилиб нима бўлса ҳам ўзларидан ўтган. Мана энди жазосини тортиб ётибди. Каллани вақтида ишлазмагандан кейин шу.

Лейтенант гапини тамомлагандан кейин, орага жимлик чўкди. Иккаласи ҳам анча чарчаб қолган эди. Қадамларини секинлатишди, уларнинг тез-тез нафас олаётганлари эшитилиб турибди. Бобоев елкасидан босиб турган автомат ва юк халтасини бир силтаб юқориоққа, бўйнига яқинроққа кўтариб олди — бир жойда тураверса ўйиб юборгандек сиқиб, огритади. Боя ҳеч бўлмаганда юкхалтани казармага ташлаб келмаганига минг пушаймон қилиб, уни кўтариб ол деган манави сўхтаси совуқни ичида бўралаб сўкиб борарди. Аммо тилига бошқа нарса чиқди:

— Шундай қилиб бизнинг вазифамиз нима экан?

— Жуда оддий, айтиш мумкин ҳазилдай бир гап, — деди лейтенант чуқур чуқур нафас олиб. — Ўрмон бўйлаб пиёда саёҳат қилиш, йўлда бир эски кулбани текшириш ва эртага шу маҳаллар бундан тахминан юз километр узоқликдаги қишлоқчага бориб туриш. Бизни у ерда машина кутади ва ўшанда орқага қайтамиз.

— Темир йўл бўйлаб борарканмизми? — сўради сержант ва бирдан Ерёминнинг гапи ёдига тушиб қолди. — Мен эртага уйга кетишим керак-ку?

— Йўқ, бошқа томонда. У томонда ёлғизоёқ йўлни топиш ҳам мушкул дейишяпти, — лейтенант гап орасида автоматини бошқа елкасига олди, сержантнинг иккинчи саволини эшитмаганга олди. — Айтдим-ку вазифамиз битта кулбани текшириш экан, деб. Шунчаки, аҳамиятсиз бўлса керакки, бизни юборишяпти. Бўлмаса вертолётда кўриб келишарди. Бундан ташқари бу кулба темир йўлдан тўқсон градус бошқа томонда.

— Мен ўзи фуқаро кишиман,— Бобоев гапини такрорлади.— Дембелман. Сизлар билан ўрмонда валақлашиб юришга вақтим йўқ.

— Бир кун ҳеч нарсани ҳал қилмайди, — деди лейтенант. — Барибир маҳбуслар тутилгунча ҳеч кимга жавоб беришмайди. Буниси аниқ. Казармада сасиб ётгандан кўра, бир айланиб келасан, бу юртларга яна келасанми, йўқми, худо биледи.

Унинг гаплари Бобоевда қизиқиш уйғотди. Агар казармада бир ўзи қолиб кетадиган бўлса, зерикишдан юраклари эзилиб кетишини англади. Бирор машғулот билан машғул бўлганда вақтнинг тез утишини назарга олиб, рози бўлди:

— Бўпти, борсам борарман. Бу чириган давлатингизга яна бир кун хизмат қилсам қилибман-да... Аммо илгари ҳам борганми-

сиз уша жойга? Адашиб кетиб, суякларимиз ўрмонда чириб кетмасин яна.

— Йўқ. Карга беришди, компас бор, топиб оламиз. Хавотирланма, — лейтенант Шуйко шу гапни айтгач, бир оз жим қолди ва қўнглидагини айта бошлади. — Ҳамма гап шундаки, бу кимсасиз ўрмонда сандирақлаб юришимизнинг ҳеч кимга кераги йўқ. Кимдир, қачондир «Қочиб» тадбирини ишлаб чиққан маҳалда, мана шу йўналишни ҳам назарда тутган ва тадбирнинг кичик бир бўлаги сифатида киритиб қўйган. Манави тўралар эса, уша, бундан ўн-ўн беш йил бурун ишлаб чиқилган тадбирни кўриб, тиззалари қалтираб, барча бандларини бажариш керак, деб утирибди. Ҳолбуки уша тадбирлар маҳбуслар томонидан паровозни олиб қочганда амалга ошириладиган ишларни назарда тутмаган, балки умумий тарзда кўрсатиб утилган. Биласанми поезд изи қайда-ю биз боришимиз лозим бўлган томон қайда?

— Айтдингиз,— деди Бобоев унинг эзмалигидан бир оз жаҳли чиқиб.— Яхшиси сиз менга тушунтириб беринг-чи, айтилган қишлоққа борганимиздан кейин машина аниқ кутиб турадими ёки қандай борган бўлсак шундай қайтиб келаверамизми? Ҳар ҳолда юз километр деганлари ошхонадан казармагача бўлган йўл эмас.

— Бу ёғини ким билади дейсан, — Шуйко елка қисди. — Комбатнинг узи айтди. Гапида турар.

— Мабодо йўлда маҳбусларга дуч келсак-чи?

— Қўрқаяпсанми дейманда, сержант, — лейтенант илжайди ва Бобоев юзида нафрат тўла жиддийлик ифодасини кўрганидан сўнг лунжини йиғиштириб олди. Кўзларини олиб қочди. — Нимага бунча бақраясан?.. Маҳбусларга дуч келинса ҳеч қанақа келишувчанлик, қўлга олиш бўлмайди. Жойида отиб ташлаймиз. Менга шундай буйруқ беришган. Буни эсингдан чиқарма. Казармада эсимга соласан, биз билан бирга борадиган аскарларга ҳам тайинлаб қўйиш керак. Ҳар эҳтимолга қарши-да. Бехосдан тўқнашиб қолсак, довдираб утиришмасин, ammo биз кетадиган йўналиш маҳбуслар қочган томондан бутунлай тесқари ёқда.

Сержант Бобоев ҳар доим давлат раҳмдил, у қаттиққўллик қилишга йўл қўймайди, деган ўйда бўлган. Лейтенантнинг бу гапи эса унинг шу тушунчасига тўғри келмайди. Шундан ажабланиб сўради:

— Ҳатто таслим бўлишса ҳам, а?

— Албатта, — бефарқ жавоб берди лейтенант. — Бу қанақа инсонпарварлик, қанақа гуманизм бўлди? Ички қўшинларда роса икки йил хизмат қилиб, икки курулдошингни ўлдириб кетганини яққол англаб, оддий қоидаларга ажабланасан. Сен ҳақингда штабда бошқача гаплар юради-ку.

Сержант бу саволим билан ўзимнинг нозик томонимни кўрсатиб қўйдим, деган хавотирга борди ва апил-тапил тушунтириш берди:

— Маҳбусларни ўлдиришдан чўчиганим учун сўраётганим йўқ. Асло. Хавотирланаётганим эртага бунинг жавобини беришга тўғри келади. Мен эса уч-тўрт кундан сўнг уйга кетиш ниятидаман. Икки ойлаб тергов бериб юришга асло хоҳишим йўқ.

— Агар мабодо дуч келиб қолсак, кўрқмасдан отаверишинг мумкин, — лейтенант кўтаринки руҳда гапирди. — Ҳеч ким раҳматдан бошқа бирор оғиз сўз демайди. Умуман ҳаммасига гуруҳ каттаси сифатида мен жавоб бераман.

Казарма яқин қолган эди. Лейтенант йўлак бўйлаб, ётоқхона томон югуриб кетди. Сержант эса унинг орқасидан: «бўладиган ишнинг тезроқ бўлгани маъкул, эпчилроқ қайтсангиз яхши буларди!», — деб бақириб қолди. Югуриб борар экан бу гап лейтенантнинг иззат-нафсига тегди. Индамасанг ҳали дўқ уриб, катталик ҳам қилади, шекилли, деб қўйди ичида. Бироқ югуришдан тўхтамади, эътироз ҳам билдирмади. Сержантнинг ҳақ эканини ич-ичидан сезиб турарди.

Майдонда улардан ўзга ҳеч ким йўқ. Барча аскарлар тревога билан қайларгадир кетган.

Сержант казармага келганида у ерда куймаланиб юрган рота навбатчиси — бақалоқ кичик сержантдан ўзга ҳеч ким кўринмади. Қип-қизил ленолиум пол ёғ суртиб қўйгандай ялтираб турибди. Фақат унинг бир четидаги бўз боланинг хуснбузари каби яхлит муҳитга ярашмай турган, каравотлар томон йўналган ёлғиз оёқ этик излари сержантга ёқмади. Хоҳлайсанми, йўқми, барибир битта бефаросат чиқади, деб қўйди ўзига ўзи ва бақириб навбатчига гапирди:

— Лапин! Дневальный қани?

— Олиб кетишди. Одам етишмаётганмиш. — Лапин ҳам дардини кимга ёришни билмай турган экан. — Мана ўтирибман, телефонни кўриқлаб. Ўзинг-чи, нарядни қабул қилиш учун келдингми? Ҳаммасёқ тоза, манави иккита изни ҳисобга олмасак ҳам бўлади. Қуролларнинг деярли барчаси тарқатилган. Қолганларини санаб олишинг мумкин. Менимча еттитаси қолдиёв. Ҳозир аниқ ёдимда эмас.

— Оғримаган бошимга шу наряднингни суқиштира, — деди сержант, — иккитаси келиши керак эди, хабаринг бўлмади?

— Ана, ўқув хонасига тиқиб қўйдим. Трубич билан Нусупбеков.

— Трубич, қозоқ, — бор овозда бақирди сержант Бобоев.

Ўқув хонасининг лакланган тахта эшиги очилиб, ичкаридан сап-сарик, юзлари қизларникидек силлиқ, бир оз сепкил босган, ияги ингичка, тиржайиб турган башара пайдо булди. Бу белорусиялик поляк — Трубиш. Сержант унинг феълени ёқтиради. Ўзи ҳам бешинчи синф боласидек гап. Буйи бир-у олтмиш сантиметр, огзи катта, доим тиржайиб туради ва бу ўзига ярашади. Аскарлар ҳазиллашиб, Буратино, деб аташади. Ўзи ҳам қаерларидир ўша— кинодаги болакайга ўхшаб кетади. Фақат бурни эмас. Балки огзининг катталиги, балки эркаланиб, тез-тез гапиришидир, буни сержант тўлиқ англаб етолмайди. Бобоев уни эркалаб, укам деб юради. Ўздан ўзга бирор кишини ургани қўймайди. Ўзи эса кайфияти чатоқ пайтларда тепкилаб ташлаши мумкин.

— Ўртоқ сержант, ихтиёрингизга етиб келдик, — деди у тиржайиб. — Яна қанақа кўрсатма бўлади?

Сержант унга қарата бир илжайиб қўймоқчи бўлдию аммо иложини қилолмади, кулиш учун чоғланган лунжи беўхшов шишиб, кўзлари кинолардаги даҳшатли девларники каби ялтираб кетди. У бояги кўрганларини унутолмаётган эди. Чувашнинг ўрнига манави пандовақи ҳам бўлиши мумкин эди-да, унда буни ҳам беўхшов тарзда машина бортига улоқтириб юборишарди. Бу эса ҳозирча ўзи юрибди. Ўзининг сепкилли башарасини ўзи кўтариб. Аммо бир куни келиб... Бу ёгини ўйламаслик керак, нима бўлса, ўша бўлади.

— Нимага иршаясан? — Унга ўдагайлаб кетди сержант. — Биров маймун уйнатаяптими? Ярамас поляк. Смирно!

Трубиш «тақ» эткизиб этигини бир жойга жуфтлади ва қаддини гоз тутди. «Бу қанақа одам экан, а? — деб ўйлади у. — Одамга ўхшаб гаплашиб ҳам бўлмайди. Шу бўлишига қандай қилиб яқинлари билан бирга яшар экан».

— Ма! — сержант Бобоев унинг юзига қарата елкасини эзиб юборган юкхалтани отиб юборди. — Кўзларингни пирпиратмай старшинанинг хонасига кириб, бир суткалик қуруқ овқат солиб чиқ, ўзларингга ҳам олинглар. Лапин, буларга бир суткалик овқат олиб бер. Кравцовнинг буйруғи. Кейин учта бушлат ҳам бер. Тозарогидан.

Шу пайт ўқув хонаси эшигидан қорачадан келган, юзлари думалоқ, кўзлари бир оз қисик йигит сирғалиб чиқиб келди. Бу Нусупбеков эди.

— Ие, студент ҳам шу ерда-ку. Ефрейтор — студент, — кесатди сержант. — Бор, сен ҳам овқатдан ол. Кўзларинг очлиқ қилиб, кўп олиб юрманглар, кўтаришни ҳам ўйланглар.

Ефрейтор Нусупбеков Олма-отадаги Политехника институтининг биринчи курсини тамомлаб келган. Худди оддий аскар Тру-

биш каби бир йил хизмат қилган. Анча зиёли йигит. Хусусияти қозоқларникига унчалар ўхшамайди. Ўзи эса мен европалашган қозоқман, деб мақтаниб юради. Хизматга келганда уни Бобоевдек тил муаммоси қийнамаган. Рус тилни ўз она тилидан ҳам яхшироқ гапирди. У келганда Бобоев ҳали кичик сержант эди. Ўшанга ҳам бир йил бўлипти. Бу орада у сержантдан қанча таёқлар емади, санаб адогига етиш қийин. Тўрт ой бурун, 23 февралда ефрейтор унвонини олганда унинг қизил погонидаги ягона лентасини юлиб, этигини артиб, жойига тиқиб қўйган. Нусупбековнинг ўзи ҳам лентани ҳеч қачон тикиб юрмайди. Погон остидаги тешикка тиқиб қўяди, холос. Сержант кўп марталаб ўша лентага этигини артган, бу унинг ҳазили эди. Аммо Нусупбеков ҳар доим ўзини мағрур тутди. Уришса кучи етмаслигини билгани учун ҳам индамай, хўмрайиб тураверади. Айримлар бор, ўзларини ерга уришгани сари, жилпанглаб, тиржаяверади. Бу Бобоевнинг баттар жаҳлини чиқаради. Ғабитнинг (унинг исми шундай эди) ўзини шундай тутиши унга ёқади, аммо ўзининг бу каби ҳаракатларини бас қилмайди.

Улар иккаласи кичик сержант Лапиннинг орқасидан кетди.

— Ҳозир комсорг келади, менга хабар берасанлар, — сержант Бобоев уларнинг ортидан шу гапни айтганча каравотлар томон кетди. У катта йўл олдидан бир оз нафас ростлаб олмоқчи эди.

Бобоев чўзилганича, кўзларини юмиб, оддий аскар Ивановнинг қонга беланган мурдасини кўрди. Бу тушимиди, ёки хаёлида жонланаяптими, англолмади. Шуйко келганда эса ухлаб қолган эди. Трубиш келиб, секин туртгандан сўнг уйғонди. Индамай ўрнидан туриб, этигини ечди ва пайтавасини қайтадан мустаҳкам қилиб ўради. Негадир кўнгли хижил. Ҳали тўлиқ уйқуси очилмаганиданми, ёки бояги мудҳиш вазият кўнглига соя ташлаб турибдими, англаб етолмади. Этигини қайтадан кийгач, устини эпақага келтирди: камарини ечиб, шимини кўтариб унинг камарини бир оз тортиб, орқасини қайирди ва пичоғи ва ўқдон халтаси тақилган катта камарини қайтадан тақди. Пилоткасининг учини ўнг қоши устига тушириб кийди ва қўллари билан унинг устини қисиб қўйди. Кейин Трубишнинг ортидан — кириш эшиги томон кетди. Лейтенант маиший хонада ойнага солганча ўзига оро бераётганди. У мўйна ёқали бушлатини кийиб, ўзини у ён бу ёнга айлантириб, сочларини силаб, томоша қиларди.

— Ҳар ҳолда қизлар билан учрашувга ёки сайлга чиқмаяпмиз, — кесатди сержант Бобоев ва ичида, шу менинг сассиқ тилим бир куни бошимга етадиёв деб қўйди. Бу ерда чидашади,

шунга мажбур, фуқаролик ҳаётида эса кечиринмайди. У ёқда гурур тўғрисидаги тушунчалар бошқача.

Лейтенант бушлатни ечди.

— Ҳозир кийиб бўлмайди. Жуда иссиқ. Кечаси киямиз, унча айлангириб, юкхалтага қистириб қўяман.

У шундай деганча бушлатни тоза ленолиум полга тўшаб, айлангириб ўрай бошлади. Сержантнинг кўзи катта тошойна ёнида турган автоматта тушди. Ушлаб кўрмоқчи эди лейтенант шаштини қайтарди:

— Тегма, бу сенга ўйинчоқ эмас.

Қизганчиқ, деди сержант ичида, аммо индамай қўя қолди. Бу пайтда бояги иккиси лаш-лушларни кўтариб келди.

— Мана, озиқ-овқатларни солиб олдик. Бушлатларни нима қилайлик? — сўради кулиб Трубиш.

— Нима қилардинг, ҳаммасини бир-бир ўраб, юкхалта боғичларига қистириб қўй, — буюрди сержант.

Лейтенант Шуйко ўзи учун юкхалта олгани рота навбатчиси ёнига кетди. Қолганлар эса ўқ олиш учун қуролхона ёнига келди. Лапин лейтенантга керакли анжомларни бериб, қуролхонанинг панжарали эшигини очди ва шу ердаги темир сандиқдан тўрт дона тўртбурчак тахтача олиб, уларга тутқазди. Бу тахтачаларда олтиштадан тешикча бўлиб, уларга ўқлар тиқиб қўйилган. Аскарлар маиший хонага ўтиб, ўқларни магазинларга жойлай бошлади. Тез орада лейтенант ҳам улар ёнига келди ва ўзига тегишли ўқларни магазинига солиб, магазинлари ва автоматини юкхалтага тиқиб, унинг оғзини беркитди.

— Бунинг ҳам отиши кўполми? — сўради сержант лейтенантдан автоматга ишора қилиб. — Бизники жуда қаттиқ силтаб юборади. Киноларда кўрсатишганида жуда чиройли отилади-да, овози ҳам чиройли эшитилади.

— Сеникидан фарқи кам, — деди лейтенант. — Қулоқни тешиб юборади отганда. Силташи ҳам қаттиқ. Фақат ўрганиш керак-да. Шунда ҳаммаси осон. Умуман нишонга олишда сеники яхшироқ. Кейин бу автоматдан бир магазин бўшатсанг, нили қизиб кетиб, узоққа отолмайди, ўқларни туфлаб ташлайверади. Қулай томони — ихчамлиги. Аммо силтамай отадиган қуролнинг ўзи йўқ. Бунинг ўқлари биласанми, қанчалар кучли? Бу сенга ППШ, ППДникига ўхшаб тўпсончанинг ўқлари эмас. Макаров тўпсончасидан отганмисан? Ана уни силтайди, деса бўлади. Автоматникидан ёмон. Кўтариб юборади... Тайёрмисанлар? Сув оливолдиларингми? Кетдик.

Шуйко юкхалта оғзини маҳкамлаб ёпиб, ўрнидан турди ва галифе шимининг тиззасини қоқди:

— Кулбагача тахминан 25—30 километр. Қоронғу тушгунга қадар етиб боришимиз керак. Тунни ўша ерда ўтказиб, яна йўлга тушамиз. Ҳозир соат тўрт бўлаяпти. Менимча етти-саккизгача етиб оламиз.

Трубиш тўртта фляжкани сувга тўлатиб келди. Шу тарзда тўртовлон йўлга тушди. Кераксиз лаш-лушлари олиб ташланганига қарамай, сержант Бобоев назарида юкхалта енгиллашмагандек эди. Озиқ-овқат солингани унинг ёдидан аллақачон кўтарилган.

Улар қисқа йўл бўйлаб назорат-ўтказиш пунктидан ўтиб, ўнг томонга ёлғизоёқ йўлдан ўрмонга кириб кетишди. Катта арча ёнидаги ялангликка келиб, Шуйко намойишкорона ўнг қўлидаги компасга қаради ва ён томонни кўрсатиб, эълон қилди:

— Манави томонга.

Олдин Шуйко, ундан кейин сержант, кейин Нусупбеков, охирида эса Трубиш тизилиб, эғнидаги нарсаларини шарақлатиб, югуриб кетишди.

ИККИНЧИ БОБ

— 1 —

Сержант Бобоев бу ифлослар қачон уйга жавоб беришар экан, деган хаёл билан ечиниб, ўзининг оппоқ чойшаб тўшалган ўрнига чўзилаётган бир пайтда тўрт нафар маҳбус капитан назоратчи кузатувида юк тушириш жойига келган эди.

Ушбу тўрт маҳбус ўзларининг ижобий хулқлари билан ажралиб турарди. Шунинг учун ҳам улар бир нафар назоратчи кузатувида кўмир туширишга жалб қилинган. Ашаддий қондабузарлар, хулқи ёмонлар бунақа ишларга деярли чиқарилмайди. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда назоратчи ҳам бамайлихотир, уларнинг орқасидан келарди. Ўз хаёллари билан банд бўлган қора тусли уст-бошлари эскириб, ранги униқиб кетган, бир саф бўлиб тизилиб кетаётган тўрт нафар маҳбуснинг ортидан саланглаб бормоқда. Омбор ёнида машинист паровозини чийиллатиб турибди. У маҳбуслар ва назоратчини кўриб, узоқдан бақирди:

— Тез бўлинглар, қимирласаларингчи.

Улар машинистнинг гапига чивин чаққанчалик ҳам эътибор беришмади, саланглаб қадам олишларини ўзгартирмади. Шунда у асабий қўл силтаб, «мен аскарлар буфетида бўламан», деганча кетиб қолди.

Маҳбусларнинг олдида келаётган Абдулла — 6 йилга ҳукм қилинган. Унинг ҳам тўрт йилини ўтаб бўлган. Сигир ўғирлагани

учун судланган. Битта сигирни деб бунча кўп беришлари мумкин эмас. Аммо илгари ҳам бир марта ўғрилиги учун қамалган, муддатининг ярми ўтганда авф билан чиқиб кетган. Шунинг учун бу сафар қўнғироқдан қўнғироққача ўтирибди.

Абдулла ўттиз ёшлардаги, бақувват, ияклари бўртиб чиққан, чайир, гўштсиз, қотиб кетган қўллари унинг муқаддам оғир ишда ишлаганидан дарак берарди. Гавдаси катта, суяги бузуқ йигит эди у. Сочлари қора ва қаттиқ, тикрайиб туради. Шунинг учун ҳам озроққина ўсдими, типратикандек бўлиб қолади.

Яна бир маҳбус қозонлик Талгат исмли киши. Унинг ёши қирқларга бориб қолган, тўладан келган, қайси маънодадир семизроқ. Унинг осилиб қолган бўйин ости ва юз терилари қамалмасидан бурун роса семиз бўлганини, энди озиб қолганини кўрсатиб турарди. У судланмасдан бурун Қозон шаҳрида савдо соҳасида ишлаган. Ароқ тақчил пайтда кўп миқдордаги ичимликни яшириб сотаётганда қўлга тушган ва тўрт ярим йилга қамалган. Бу ерга келганига ҳам икки йилга яқинлашиб қолган. Маҳбуслар ичида индамаслиги, биров билан иши йўқлиги билан ажралиб туради.

Одессалик кейинги маҳбус Фокин бўлиб, унинг исми билан ҳеч ким қизиқмаган. Билмайди ҳам. У гуруҳ бўлиб бир қизнинг номусига тегишда айбланиб қамалган. Анчадан буён шу ерда «ўтирибди». Шунга қарамай беғамлиги, озроқ аҳмоқлиги учунми хомсемизлигини йўқотмаган. Қони бузуқроқми, яра-чақалари кўп. Абдулла буни тоза ювинмасликдан деб ўйлайди. Ўйлайди-ю индамайди. Юзи қизил, кўзлари кўк. Уст-боши исқирт. Шимининг тиззасидан юқориси кирланиб, ялтираб кетган.

Маҳбуслар ичида ўта оғир жиноят содир этгани учун узоқ муддатта судлангани Муртазо, бу ерга келганига беш йили бўлган. Догистонлик бу йигит барча кавказликлар каби камгап. Унинг аҳамиятли томони шунда эдики, жаҳли чиқиши қийин. Ҳар доим ўзини босиқ тутишга ҳаракат қилади. Бўйи бир-у етмиш сантиметрдан ортиқ бўлмаган, қорачадан келган бу йигит ё қамалганидан буён ўзига келмаган, ёки ўзи шунақа — бировларга қўшилиши қийин. Ҳеч ким билан иши йўқ. Ўзига ишонади, шекилли шу камгаплигига бировни менсимайди. Табиатан чайир ва кучли бўлган Муртазони маҳбуслар бекордан-бекорга безовта қилавермайди. Маҳбуслар томонидан унга нисбатан кўрқув ва хурмат юзасидан қаралишининг бир томони шундаки, у қотиллик учун судланган. Бир кишини чавақлаб ташлаганмиш. Ўзи бу ҳақда лом-мим демаса ҳам, олайиб турган ўткир кўзларига ва бефарқ нигоҳларига қараган киши, унинг одам ўлдириши мумкинлигига ишонади, қарашларида шу нарса бор.

Шунча йил давомида бирор эътирозсиз, танбеҳсиз муддатини утаб келаётганлиги сабабли уни яқинда эркин лагерга ўтказишади, деган гаплар ҳам юрарди.

Мана шу тўрт маҳбус назоратчи капитан кузатувида кўмир туширишга келди. Назоратчи бемалол эди, чунки тўрталасини ҳам анчадан буён билар, бирор марта ортиқча қилиқ қилмаган. Умуман у бу пандавақилар бирорта меъёрдан ташқари иш қилишга қодир эмас, бунга қурблари келмайди, иродалари етмайди, деб ўйларди. Булар судралиб юришга мўлжалланган халқ, уcholмайди деган фикрда эди. Шунинг учун ҳам бемалол уларнинг орқасидан сўкиниб келаяпти. Бу, ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган капитан, маҳбусларни яхшилаб сўксанг, оёқлари қалтираб қолади, деб ишонади.

Маҳбуслар шу ердаги, олдиндан тайёрлаб қўйилган тўрт дона белкуракни олиб, усти очиқ, бортлари баланд бўлган вагон ёнига келди.

— Бу кўмир ташийдиган вагон эмас, — деди Муртазо. — Шунга мўлжалланганларининг остида эшикка ўхшаган жойлари бўлади, очиб юборсанг, юкнинг ҳаммаси тўкилиб кетади. Ичида ҳеч нарса қолмайди. Буниси ёғоч ташийдиган вагон-ку. Қўл билан туширамизми?

— Бўлмаса оёқ биланми? — деди капитан. — Бўлларинг, ҳаракат қилларинг. Ўйланиб ўтирадиган пайт эмас.

Маҳбуслар билан аскарларнинг ишга бўлган муносабати бир хил — иложи бўлса унга қўл уришмаса, ишлашмаса. Ҳар иккала тоифа учун ҳам вақтнинг ўтгани ҳисоб. Улар ҳам вақтбай мардикорлар каби ишга қўнғилсиз хотинлардек киришади ва имконини топиб, айтилган вазифани бажармасликка ҳаракат қиладилар. Аммо улар ҳеч қачон бир-бирларини тушунишмаган. Бу ҳаётнинг мувозанати учун ҳам керак.

Хуллас, маҳбусларнинг қўллари ишга бормаётганди. Бир амаллаб эшикни озроқ очишиб, шувиллаб тўкилган кўмирга термулар экан, бу ерда тахминан қанча ишлаш кераклигини чамалаб, бунинг устида қора чангга ботишларини туйиб, тўрталасининг ҳам кайфияти бузилди. Уларга ичкаридаги кўмирнинг адоги йўқдай туюлди.

— Бу нима? — Фокиннинг жаҳли чиқди. — Тоғдай бўлиб ётибди-ку, тўрталамиз ўн кун деганда ҳам тутатолмаймиз. Яна ўн-ўн беш кишини олиб келмаса бўлмайди.

Шундай дея Фокин истаб-истамай белкурак учида тўрт дона кўмирни олиб, орқасига улоқтирди. Кўмир чангиб, анча нарига бориб тушди. Ўзини чангдан нарига оламан деб орқага тисланган Муртазо капитаннинг оёгини босиб, ўзини туртиб юборди.

— Хой, синглинги ... сани, кўзинга қарасанг ўласанми? Бефаросат. — Ўшқирди капитан нарироқ бориб. — Чучқа.

— Оғзинга қара, гражданин бошлиқ, — деди Муртазо тилини тишлаб. Унинг ранги оқариб кетганини қолганлар яққол сезди.

Абдулла билан Талгат вагон эшигининг икки ёнга туриб олди ва юкни ерга тушира, Фокин билан Муртазо эса ердаги кўмирларни нарига ота бошлади. Капитан нарироққа кетгач, бўйни ишга ёр бермай турган, нима бўлса ҳам бу ташвишдан қутилиш мақсадида бўлган Фокин Муртазони гижгижлади:

— Яхшилаб чаккасига солмадинг-да, Муртазо. Боплаб сўкди-я, бу ифлос. Сенинг ўрнингда бўлганимда чидаб туролмаган бўлардим. Мана шу белқурак билан жагига шундай тушураддимки, чакаги нақ йигирма метрга отилиб кетарди.

— Ишингни қилсанг-чи. — деди Муртазо босиқ оҳангда. — Сен ўзинг учун жавоб беравер. Мен нима иш қилишим кераклигини ўзим яхши биламан.

— Кўриниб турибди, ўлардай қўрқиб кетдинг, — гижгижлашда давом этди Фокин. — Одам бир марта яшайди ва бир марта ўлади. Шунда ҳам бировларнинг дўқлари остида, тепки еб, сингилларини, оналарини сўктириб қўйиб яшамаслиги кесак. Бундай ҳаётдан кўра ўлим минг бора афзалроқ эмасми? Йигитлик номуси, эркаклик гурури қайда қолди?

Муртазо бу билан пачакилашиб ўтиришни ўзига эп кўрмай, индамай кўмирни чангитиб, узоқроққа отаверди.

— Кавказликларни гурурли одамлар деб билардим. — Унинг индамагани Фокинни газаблантирди. — Бунчалар кўрқоқ ва номуссиз бўлишини энди кўриб турибман.

— Номусни энди сендан ўрганамиз. — деди Муртазо газаб билан. — Лагернинг ярмини таъминлаб чиққан одамдан...

Шу гап нотўғри айтилди. Айтилмаганида ҳаммаси ўзгача кечган, булар кўмирни тушириб, ўз баракларига қайтган ва бу иш унутилиб кетган бўлар эди. Ушбу бир оғиз сўздан кейин қанча инсон тақдири бутунлай ўзга изга бурилиб кетди. Тақдир деганлари аслида шу каби бўлар, бўлмас гапларнинг қули эканлиги мана шундай пайтларда яққол намоён бўлиб қолади.

Фокин, «нимааа?!», деганча бир белқурак кўмирни олиб, унинг юзига қаратиб отди. Муртазо ўзини четга олиб улгурган бўлишига қарамай кўмир зарралари кўзларига кириб, ачитди. У кўзларини чирт юмганча газаб билан кўлидаги белқуракни Фокинга қарата иргитди. Аммо нишонни хато олган эди, у вагонга урилиб, тарақлаганча ерга тушди. Бу овозни эшитган капитан чопиб келиб, тўполонни шу қилаяпти, деб ўйлаб, Муртазога ёпишди.

Фокин эса ўртага аррачабин тушганини кўриб, ўт олди ва қўлидаги белкуракни серпади. Бироқ у ҳеч кимга тегмай, ҳавони «шув» кесиб ўтди. Аслида уни бировни уриш нияти ҳам йўқ эди. Фақат кўрққан олдин мушт кўтаради қабилида, фурсатдан фойдаланиб, капитаннинг панасида туриб, ўзининг ҳам асаби чатоқлигини кўрсатиб қўймоқчи эди.

— Сингилларингни, оналарингни ... чўчқалар, бас қилинглар. — бақирарди капитан.

Фокин белкурагини ўнглаб олиб, уни баланд кўтарди ва бақирди:

— Каллангни сапчадай узиб ташлайман, сен қари такани.

У бу сафар ҳам барибир тегмайди деган ўйда белкуракни куч билан серпаган маҳали Муртазо кўзини очди ва ўзига ёпишиб, силкилаб турган капитанни орқага итариб юборди. Худди шу ҳолатда орқага добдираб кетган капитаннинг калласига Фокин серпаган белкурак келиб тегди. Бўғиқ тарздаги қарсиллаган овоз эшитилиб, белкурак орқага отилиб, капитан «их» деган овоз билан ерда сочилиб ётган кўмирнинг устига қулади. Унинг оёққўллари алақандай беўхшов тарзда қалтиради-ю, ортиқча овоз чиқармай тинчиб қолди. Маҳбуслар бир-икки дақиқа нима қиларини билмай довдираб қолди: капитаннинг қуйи жағи жойидан чиқиб, қийшайиб қолган, ўнг қулоғи ва ўнг юзи ёй шаклида кесишиб кетган. У юзтубан йиқилган эди, жароҳатидан оқаятган қон эса кўмирга сингиб бормоқда. Орадаги оғир жимликдан сўнг биринчи бўлиб Муртазо ўзига келди ва капитаннинг устига келиб, уни ўнгариб, чалқанча ётқизди. Нозирнинг қийшайган, қон ва кўмирга беланган юзига қараган кишининг юраги сесканиб кетарди. Бунга нигоҳлари тушибоқ тўртала маҳбуснинг ҳам капалаги учди. Улар юз берган жиноятнинг бутун буй бабини ирода эта бошладилар. Қамоқхонанинг нималигини билган маҳбуслар учун бундан-да даҳшатли нарса йўқ.

— Энди нима қилдик? — деди ранги оқариб, кўзлари пирпираб учаётган Фокин қўлидаги белкурак — жиноят қуролини узоқроққа отиб юбориб. — Лекин мен қасддан қилганим йўқ, — у Абдулла билан Талгатга қаради. — Ўзларинг гувоҳ, анави итариб юборди. Эртага терговда айтасанлар. Фокин кўмир отаятганда қўлидаги белкуракнинг остига итариб юборди, деб. Мени гражданин бошлиққа қасдим йўқ, биласанлар...

Фокин тинмасдан алжирай бошлади. Бундан унинг жуда кўрқиб кетгани кўриниб турарди.

Бу сенга ожиз аёлнинг номусига тўрт-беш киши бўлиб тегиш эмас, чўчқа, деб ўйлади Муртазо. У энди нима қилиш лозимлигини билмай ҳайрон. Манави қанжиқ шу тарзда алжийдиган бўлса,

ўзини отишга ҳукм қилишлари мумкинлигини англади. Қолган иккалалари ҳақида эса тузук-қуруқ бир нарса билмайди. Абдулла — оддий ўғри. Унчалар ишончли эмас. Бундайлар одатда озроқ пасткаш бўлади. Иқтисодий жиноятчилар хусусида эса ўйламаса ҳам бўлади. Бундайларда ирода ҳам, гоя ҳам бўлмайди. Буларда пул ва қўрқув ҳамма нарсани ҳал қилади. Тўрталасининг ичида фақат у одам ўлдириб, судланган, демак нозирнинг хуни ҳам унинг зиммасига тушади. Энди менга отишга ҳукм қилишмаган тақдирда ҳам кун беришмайди, деган хулосага келди Муртазо, ким ҳам ўз сафдошини ўлдирган билан яхши муносабатда бўлади.

— Нима қиламиз?! — Фокин қалтираган кўлларини олдинга чўзиб, Муртазога мурожаат қилди. — Бир нарса десанг-чи, чўчқа.

Фокин бир пайтлар онасининг эркаси бўлганлиги билиниб туради. Бундайлар, одатда, ҳеч нарсани ўз зиммаларига олишни истамайди. Ҳатто ўзларининг ҳаракатлари учун ҳам кимларнидир жавоб беришини иташади. Улар ўз айбини зўр бериб бошқалар зиммасига ағдаришга ҳаракат қилади. Улар ўта хавфли тоифа.

Муртазо шу ерда нима қиларини билмай, кўзлари олайиб, анқайиб турган Абдулла билан Талгатга «энди нима бўлди?», деган савол назари билан қаради.

— Ўзларинг пиширган ошни ўзларинг ичинглар, — деди Абдулла. — Қотиллик менинг касбим эмас.

Талгат эса елка қисди. Шунингсиз ҳам унинг елкаси чўкиб қолган. Бирор нарса дейишга гап ҳам тополмаётган, тили айланмаётган эди.

Вақт секин ўтарди. Бундан кейин бўлиши мумкин воқеаларни ўйлаб, маҳбусларнинг юраклари қафасидан чиққудек бўлиб тепа бошлади. Ҳеч ким энди нима қилиш кераклигини билмайди. Тўрталасининг ҳам онги музлаб қолган. Талгат ҳалигача кўз ўнгида бўлиб ўтган ҳодисага ишнолмаяпти. Бу ердаги ҳаётида у кўп нарсаларни кўрган бўлишига, маҳбуслардан киши ақли етган, етмаган ҳар балони кутиш мумкинлигига ишонишига қарамай, ҳалигача кўз ўнгида одамни мана шундай уриб ўлдиришганига ишнолмади. Ҳозиргина сўкиниб, ўзидан-да каттароқ кучлироқ одам йўқдай ўдагайлаб турган одам мана бундай ҳаракатсиз, бечора бўлиб ётиши қабул қилиб бўлмас ҳодиса эди. Шубҳасиз, одамнинг бир кун келиб ўлишини жуда яхши биларди. Аммо худди мана шундай, аҳмоқона бир тарзда ва кутилмаганда бир сонияда ўлиб қолиши мумкинлигини ҳеч тасаввур қилмаган, хаёлига ҳам келтирмаган. Талгат буларнинг барчаси туш бўлса керак деб ўйлар ва шунга умид қила бошлади.

У маҳбуслар ёмонлик қилмаса турулмаслигини яхши билардию шундай чорасиз ҳолда қолишини кутмаган эди.

Талгатнинг юрагидаги ваҳима вақт ўтган сайин ортаётган бўлса, Абдулла орадан озроқ муддат ўтиб, ўзини босиб ола бошлади: керак бўлса қилган ишлари учун ўзлари жавоб берсин, мен бу ерда пахтадай оппоқман, деган хаёл маҳкам ўрнаша борди унинг онгига.

— Қочамиз, — деди Муртазо эллик одимлар чамаси наридаги темир дарвоза ва тиканли симдан тўрт қатор қилиб айлантриб чиқилган тўсиққа ишора қилиб. — Бошқа иложи йўқ, бўлмаса барчамизни осишади.

У шундай деганча капитаннинг белидаги камарини кабура ва тўпшончаси билан қўшиб ечиб олди.

— Эсингни едингми? — Абдулланинг ичида боя капитанни уриб, йиқитишганда кирган титроқ турди, — кучукдай отиб ташлашади барчамизни.

— Ҳар ҳолда озоликда, курашиб ўламиз. — деди Муртазо кўтаринки руҳда.

Айни дамда бундан кейин нима бўлишининг Фокинга фарқи йўқ. Унинг учун ким бўлса ҳам барча жавобгарликни ўз бўйнига олса бас, орқасидан эргашиб кетишга тайёр.

Талгат эса карахт. Гаранг қўй каби калласини у ён, бу ёнга бурар, ниманидир қидираётганга ўхшайди. Кўзлари нурсиз, нигоҳлари сўник.

— Қочамиз, — деди Муртазо қатъий. — Рус ўрмонинг қанчалар кенглигини биласанларми? Бир-икки ой унда паноҳ топиб, Кавказга кетамиз. Тоғларда совет ҳукумати йўқ. Давлат йўқ. Бемалол яшайверамиз. Кетмасак барибир отишади.

Талгатнинг кўз унгида бир-биридан ширин уч нафар фарзандлари гавдаланди. Бу ерларда, уларнинг дийдорига ташна ҳолда ўлиб кетишни истамади. Мабодо отишадиган, осишадиган бўлса жасадини оиласига бермаслигини билгани туфайли ҳам, ке деди ўзига ўзи, ҳеч бўлмаганда болаларимни кўриб, уларнинг ёнида ўлай. Ўлигим кофирлар қўлида қолиб кетмасин. Итдай кўмиб ташлашади.

Абдулла қарши чиқмоқчи бўлган эди, Талгатнинг юзидан рози эканини англаб, ўзга чораси қолмаганига ишонди. Шунда ҳам чиқмаган жондан умид, деб буларни ниятидан қайтариш мақсадида охирги имкониятни ишга солди:

— Тўсиқни кўраяпсанми? — Абдулла дарвоза томон ишора қилди. — Ўн қадам яқинлашсанг минорадаги аскар отиб ташлайди.

— Мен ҳайдашни биламан, — деди Муртазо вагонга уланган паровозга ишора қилиб. — бир-икки йил станцияда ишлаганман.

— Кетдик, — Фокин ҳовлиқиб қолди. — Ҳайдаб қочамиз. Қани бирор ит орқамиздан қувиб етсин-чи.

— Олдин буни вагонга ортайлик. — Муртазо капитанга ишора қилди. — Зўр келиб қолса гаровга олганмиз, деб вақтни чўзамиз.

Тўрталалашиб ҳай-ҳайлашганча жасадни кўмирнинг устига отиб юборишди.

Шу пайт тўсиқлар орасида — посбоннинг йўлакчасида пака-нароқ, ориқдан келган аскар кўринди. Муртазо белидаги камарни ечиб, тўппончани олиб, шимининг чўнтагига солди ва кабура билан камарни вагоннинг ичига отиб юборди.

Аскар ўзича «шиммир шагар, шиммир шагар, ҳэй», деб хир-гойи қилиб, сўз орасида мусиқа ўрнига секин ҳуштак чалиб келарди, бошини ҳам қилиб олинганлиги сабабли маҳбусларни кўрмаётган эди. Аскар йигит тўсиқлар ўртасидан келиб, тепасига тиканли симлар тортиб ташланган, баланд темир дарвоза ёнидан ташқарига чиқди. Шарақлатиб ўнг елкасидаги автоматини чап томонига олди ва қорнига келиб, осилиб қолган пичоқ билан ўқдон халтасини бирини ўнг, бирини чап ёнига суриб, кителининг орқасини ёнбош томонга қайириб, тортди ва қайишини орқа томонини итариб, пастроққа — бўксаси томонга туширди. Тепаси очилиб, алламбалоларга ўхшаб қолган пилоткасини ечиб, у билан пешонасини артди ва қайтадан бошига кийиб, унинг тепасини қисиб, пилотканинг юлдузчали учини бурнига қадар тушириб келди. Шу тарзда иягини баланд кўтариб, ўрмон томонга қаради-ю ўнғайсизликни сезиб, уни сал кўтарди. Энди пилотканинг учлари қошлари орасига келиб қолган. Бу унга маъқул бўлди. Бир юз саксон градусга бурилиб, маҳбуслар томонга ўтириди.

Тўрт нафар маҳбус унинг ҳаракатларини нафасларини ичига ютганча, жим кузатиб туришар эди. Аскар уларга қараганда Фокин қаттиқ ютинди ва тили билан қуриб қолган лабларини ялади. Абдулла, қочишга шайланган одамдек, ўзини икки одим орқага олди. Талгат эса қўллари қалтираб, белкуракни тушириб юборди ва аскарнинг кўзларига қарамаслик учун белкуракни олишга энгашди. Шу тарзда анча куймаланди, унинг назарича белкуракка жон кириб, қўлидан қочиб бораётгандек эди. Аслида эса қўллари қалтираётганлиги туфайли ҳам дастани ушлаёлмаяпти. Фақат Муртазогина унча эсанкирамади. Ерда ётган белкурагини энгашиб олар экан, кўзларини аскардан узмади. Қаддини ростлагач эса унга гап қотди:

— Ҳой, юртдош, дембел қачон?

Аскар уларни кўриб булган — бу ўша чебоксарилик чуваш йигит Иванов эди. Бир хил тусдаги қора кийимлари униқиб кетган, айрим жойлари оқаришиб қолган кийимдаги бу тўрт маҳбуснинг қоққан қозикдек анқайиб туриши уни ажаблантирди, ичи-

га титроқ кирди. Даствлаб шарт автоматини кўлга олмақчи бўлдию, уларнинг бу ҳолда, қимир этмай туришлари бир оз ўпкасини босишга ундади. Шундай бўлса ҳам ҳар эҳтимолга қарши ўнг кўли билан орқасидаги автоматни пайпаслаб, унинг сақлагичини тушириб қўйишга урина бошлади.

— Дембел? — Иванов бир-икки дақиқа нима дейишини билмай довдираб турди, — олти ой қолди.

Аскарларга теккан касал шу — хизмат вақтини олти ойга кўпайтириб айтмаса, сигири қисир қолади. Бу тажрибам етарли, хизматни ўтаб қўйганман, дегани бўлади-да.

— Яқин экан, — деди Муртазо. — Совга учун пичоқ, ҳар хил эсдаликлар йиғаяпсанми?

— Бўлаяпти, — деди Иванов турган жойида қотган ҳолда. У маҳбуслар билан гаплашиш қатъий ман этилишини жуда яхши билади. Аммо шундай қилмасанг, улардан ҳар хил нарсаларни қандай оласан. У чўчиб, аланг-жаланг қилди.

— Агар хоҳласанг сенга яхши-яхши пичоқлардан бериб тураман, — деди Муртазо тилёғламалик билан. — Фақат онда-сонда менга чой келтириб бериб турсанг бўлди. Отинг нима ўзи?

— Иванов, — аскар дадиллашди, аммо маҳбусларга яқинлашишга юраги бетламади. — Бу ерда нима қилиб ўтирибсизлар?

— Кўмир туширгани келган эдик, Хужайин қайгадир кетди, шуни кутаяпмиз... — жавоб берди Муртазо ва бир оз жим туриб гапини давом эттирди. — Солдат, қўйсангчи шу хизматингни, биров сенга медал берармидики, жонингни жабборга бериб ишлайсан. Кел, утираминг, ақдан-бақдан суҳбатлашамиз. Қардансан?

Бу пайтда Абдулла вагондан юк туширган киши бўлиб, ердаги қон излари устига кўмир сочиб ташлади.

— Чебоксаридан. — Иванов икки қадам олға босди ва тўхтади. — Чувашман.

— Нима дединг? Чуваш? Шунақа миллат ҳам бор эканда, а дунёда? — Муртазо ясама тиржайди. — Эшитмаган эканман.

— Қандайсига эшитмас экансиз? Жуда таниқли миллат-ку, ҳатто Чапаев ҳам чуваш бўлган, биласизми, машхур саркарда, — мақтанди Иванов.

Икки ўртада шу тарзда баҳс-мунозара бошланди. Муртазо зўр бериб билса-билмаса ўзиникини уқтирди, Чапаев рус бўлгани, она томони кавказлик эканини таъкидлади. Унинг бу кинояларига ранги оқариб кетган Фокин ҳам қўшилмоқчи бўлди ва «мен ҳам шундай деб эшитганман», деб гап суққан эди, овозидаги нотабий оҳанг суҳбатга ёпишмай қолди. Ноўрин бу гап эндигина қовушиб келаётган суҳбатнинг ўтини ўчириши мумкинлигини сезган Муртазо кўзларини бир олайтирган эди, у таёқ еб, думини писиб кетган

ит каби, тескари ўгирилиб, белкураги билан вагондаги кўмирларни титкилай бошлади. Абдулла аллақачон белкурагини остига қўйиб, ўтириб олган, икки қўли билан қора чангга беланган дастани ушлаб, ўзини силкитиб, белкуракнинг мустаҳкамлигини синаб кўраётган эди. Талгат эса нима қиларини билмай, гоҳ қўлидаги белкурак билан кўмирларни уриб, гилдиратар, гоҳ унинг дастасига иягини тираб, аскар билан Муртазонинг суҳбатини тинглаётган бўлиб, хаёлга чўмарди.

— Манавинақа пичоқлардан кўп бизда, — деди Муртазо чўнтагидан каттароқ, дастаси рангли қўлбола қаламтарош чиқариб, унинг дастагини нимадир қилган эди, «шиқ» этиб унинг тиги ён томонидан отилиб чиқди, — кўрасанми?

Аскар учун бу жуда қизиқарли туюлди. Бироқ ички бир тўйгу уни бу ерга келишига тўсқинлик қилиб турарди. Таваккалги яна икки одим босди-ю иккиланиб тўхтади. Чўчиётганини сезган Муртазо рекламага баттароқ авж берди:

— Бунақасини ҳеч қаердан тополмайсан. Ишонмасанг ўзинг кўр. Мана. У келавермагач, Муртазонинг ўзи яқинлаша бошлади. Бу ердагиларнинг бирортаси бу пичоқнинг қандай очилишини билолмаган. Ҳар қандай нарсага баҳс бойлашим мумкинки, сен ҳам очолмайсан, тигини жойидан чиқаролмайсан...

У қаламтарошнинг куёш нурларида ялтираб турган тигини қайириб жойига тиқди.

— Тўхта! — Иванов шоша-пиша елкасидан автоматни олди.

— Ваҳима қилмасанг-чи, — ҳамроҳлари чўчиб, аланглаб қолган бўлишларига қарамай бефарқ гапирди Муртазо. — Ма, ўзинг синаб кўр.

У шундай деганча қаламтарошни унинг олдига отиб юборди. Пичоқ оёғини остига келиб тушгандан кейин Иванов сесканиб ўзини орқага олди. Аммо юрагида уйғонган қизиқиш уни бу ердан нари кетишга йўл қўймади. Нигоҳларини маҳбуслардан узмаган ҳолда қаламтарошни олиб, унинг тигини чиқаришга урина бошлади. У қотиб қолгандек жойидан қимирлагиси келмас эди: қўли билан тортиб кўрди, бўлмади, эзди, қайирдиямки, тиг чиқавермади. Бу пайт — у пичоқ билан банд вақтда Муртазо унинг ёнига келиб улгурди.

— Айтдим-ку сенга, юртдош, қўлингдан келмайди, деб. Ишонмадинг, — деганича у пичоқни олиб, энгил бир ҳаракат билан тигни чиқарди.

— Қани, қани.

Иванов кўркувни ҳам унутиб, унинг қўлидаги пичоққа ёпишди, аммо уни олиб, тигини ёпгач, қанча уринмасин, очишнинг иложини қилолмади. Муртазо уни қайтариб олиб, бир эпчил, кўз

илгамас ҳаракат билан тигни очди. Ивановнинг қизиқиши ортди. Улар қизгин муомалага киришиб кетганда, бу томондаги учаласи орадаги йигирма одимча келадиган масофадан бўлиб ўтаётган гап-сўзларни эшитиб бўлмаётгани сабабли ҳам чўчиб туришар эди. Улар мана ҳозир Муртазо аскарни сўйиб ташлайди, деб кутиб туришар, бу ҳодиса содир бўлмагани сари, юраклари сиқилмоқда эди. У томондан эса алақандай дўстона вазият юзага келган, имо-ишоралари ва ҳаракатларидан газаб ва нафратдан кўра кўпроқ ҳазил ва ўзаро ишонч намоён бўлаётгандек эди.

Анча вақт улар қаламтарошни очиш, очолмаслик борасида тортишди. Уларнинг бу тарзда туришини кўрган минорадаги аскар Бойко ҳам аста-секин пастга тушиб, уларнинг ёнига келди. У табиатан кўрқоқроқ бўлган Ивановнинг бу тарзда маҳбус билан гаплашиб туришидан бироз ажабланган бўлишига қарамай, бу жулдиrhoқи шундай турган бўлса, бирор бир хавфнинг ўзи йўқ деган тўхтамга келди ва улар нима ҳақида гаплашаётганларини билишга қизиқиб, шу ерга келди. Ҳа, деди у ўзига ўзи ишонч билан кўрқоқ Иванов маҳбус билан гаплашибдими, демек бунда ҳеч қандай хавф йўқ. У даврага келиб қўшилди ва қаламтарошни қўлига олиб очишга уриниб кўрди, қўлидан ҳеч нарса келмагач, Муртазога тутқазди. У енгилгина очиб кўрсатди, лекин сирини айтмади.

— Юринглар вагоннинг панасида гаплашамиз, — деди Муртазо ўртада ишонч пайдо бўлгач. — Бу ерда бизни назоратчи кўриб қолиши мумкин.

Учаласи вагон томон кетди. Бу ерда эса воқеалар кутилмаган тарзда кечди. Муртазо олдинда келаётган эмасмиди, Фокинга кўзини қисиб, бош бармоғини бўйнига олиб борди ва бу билан ўлдирамиз, ишорасини қилди. Кейин бурилиб, аскарларга қарата гапирди:

— Мана, охирги марта кўрсатаман.

Муртазо шу гапларни айтди-ю қаламтарошининг тигини «шиқ» этказиб чиқарди ва эпчил бир ҳаракат қилиб, чап қўли билан Ивановнинг калласини ушлаганча, кўкрагига қисди. Унинг бақувват қўллари аскарнинг оғзини бекитиб тургани сабабли қаттиқ типирчилашига қарамай, овози чиқмади. Муртазо ўйланиб ҳам ўтирмай қаламтарошни унинг бўғзига тортиб юборди. «Пих-х» этган товуш эшитилиб, қон фаввора бўлиб отилди. Шунга қарамай аскар типирчилашдан тинмади, қўллари ниманидир ушламоқчи бўлиб, ҳавода ўйнади, лекин ҳеч нарсага илашмади. Иванов тишларини қўлига қаттиқ ботирганидан Муртазонинг жони ҳалқумига келди, газабдан пичоқни унинг бўғзидан қайта-қайта тортиб, каллани сиқиб, буради. Нияти нима бўлса ҳам буни тезроқ ўлди-

риб, қўлини қийноқдан қутқариш эди. Аскарнинг бўғзидан чиқаётган пихиллаган овоз ва иссиқ қон, унинг ҳиди ҳам ўзини туюлмайд қолишига сабаб бўлаётганди. Пичоқнинг тиглари суякка боғриб текканига қарамай, аскар қаршилиқ кўрсатишни тўхтатмади. Бу энди онгли қаршилиқ эмас, бу оддий ҳаёт учун кураш эди, холос. Бу сўнгги жон талвасалари эди. Муртазо қаттиқ бурар экан қисирлаб бўйин суяқларининг жойидан чиқиб кетганини сездди. Энди типирчилаётганига қарамай, аскар жасадга айланиб қолган, шунинг учун Муртазо қўлини бўшатиб юборди, жонсиз тана бўшашиб, оёқларини олдинга чўзиб юборганича, олдинга ўтириб қолди, кейин чалқанча йиқилди.

Улар ўртасида бўлиб ўтган қисқа олишув чоғида бўйи анчагина дароз, қўллари чайир, юзларига ҳуснбузар тошган, елкалари кенг аскар Бойко кутилмаган ҳодисадан довдираб қолди: на орқага чекинишини ва на елкасидаги қуролини олишини ва на қочиб қолишини биллади, худди сеҳрлаб қўйилгандек олишувга термулиб, қотиб қолган. У ўзини англаб ололмай турган бир пайтда, бу борада озроқ тажрибага эга бўлиб қолган Фокин қўлидаги белкуррақни куч билан унинг бошига урди. Бироқ Бойко капитандек эмас, кутилмаган зарбадан довдираб кетган бўлишига қарамай, йиқилмади, «Ах-х» деганича уч-тўрт одим нарига довдираб кетди. Фокин тишларини гижирлатганча унга қайтадан ташланди. Бошига тушган қаттиқ зарбадан аскарнинг кўз олди қоронгулашди. У ўзига ҳужум қилишаётганини сездди, бироқ боши гангиётгани, кўзлари кўрмаётгани туфайли ҳужумни қайтаролмас, унинг қай томондан бўлишини билмас эди. Бошига тушган иккинчи зарбадан кейин у олдинига секин чўккалади ва ён томонига йиқилди. Пилоткаси тушиб кетди ва калта, қорамтир сочлари орасидан сизилиб қон оқа бошлади.

Фокин қўллари қалтираганча орқасига қайтди.

— Бўлларинг, нега анграясанлар? — қичқирди Муртазо нима қиларини билмай гарангсиб турган Талгат ва Абдуллага, — автоматини, ўқларни олинглар, пичоғини ҳам.

Аммо бу гапни улар эшитмади ҳисоб. Нурсиз кўзларини ерда қонга беланиб ётган аскарга тикканича, қотиб туришаверди.

Муртазо улардан бир иш чиқмаслигини сезгач, ўзи энгашиб, аскар белидаги камарини ечиб, Талгатга узатди:

— Ма, белингга тақиб ол.

Кейин автоматни ечиб, елкасига осди. Бу маҳал Фокин қалтираганча оёқлари типирчилаб ётган Бойконинг автомати, камарини ечиш билан овора эди. Бу ишларни бажариб бўлгач, аскарнинг чўнтақларини ковлашга тушиб кетди. Бунга кўриб қолган Муртазо унинг орқасига тепди:

— Ҳароми уғривачча! Ўликларни талашни бас қил.

Фокин олдинга отилиб кетди, йўл-йўлакай йиқилсам ерни ушлаб қолай, деган инстинкт билан қўлларини олдинга чўзган эди, автоматни шарақлатиб тушириб юборди. Ўзини ўнглагач, уни ердан олар экан, бирор оғиз гапирмай, қолганларнинг ёнига қайтиб келди.

— Унга энди ҳеч нарса керак эмас-ку, барибир, — деб қўйди тўнгилаганча.

— Кетдик, — деди Муртазо ва чошиб, паровозга чиқди. Унинг орқасидан аввал Фокин, кейин Абдулла эргашди. Талгат эса турган жойида қимирлаб ҳам қўймади. У симёгоч каби қақ-қайиб қолган, нигоҳларини узоқ узоқлардаги бир нуқтага тикканча, ён атрофида бўлаётган ҳодисаларга мутлақо алоқасиздек турибди.

— Чиқ, — деди қайрилиб, орқасига қараган Муртазо унинг бу туришини кўриб. — Солдатлар келса суриштирмасдан отиб ташлашади. Шунча гапдан кейин ўйлайсанки, улар бошингни силашади-ми? Қўрқма, қутилиб кетамиз... Ўйлаб ўтирадиган пайт эмас.

Фокин ҳам унинг гапларини маъқуллади. Абдулла эса тилини ютиб қўйгандек лом-мим демади. Ниҳоят Талгат бир қарорга келди ва секин паровозга кўтарилди. Бу пайтда Муртазо уни ўт олдирган эди. Ҳалигача жон талвасасида титраб ётган аскар Бойкони ҳисобга олмаганда яқин орада ҳеч ким йўқ эди. Паровоз кучаниб ўрнидан жилди. Уч маҳбус нафасини ичига ютганча, нима бўлишини кутар, фақат Муртазонигина ўйлашга вақти йўқ эди. У паровознинг саноксиз жиҳозлари олдида турганча ўз иши билан машгул. Орадаги масофа унчалар узоқ бўлмаганлиги туфайли паровоз секин юриб бориб, кулранг тусдаги темир дарвозага урилди. Кучли қарсиллаган ва темирнинг эглишидан гижирлаган овоз чиқиб, дарвозанинг бир табақаси ошиқ-мошиғидан синиб, икки метрлар нарига бориб тушди, иккинчи табақаси эса қийшайиб, гижим бўлиб қолган бўлишига қарамай, узилиб кетмади. Паровоз эса ягона из бўйлаб ўрмалаганча ўрмон ичига кириб кетди.

— 2 —

— Ур-ра, — деб қичқира бошлади Фокин анчагина йўл юришгандан сўнг. — Биз ярамасларни бурнини ерга ишқалаб қўйдик, биз қочдик! Бунақаси тарихда бўлмаган.

— Ўпкангни боссанг-чи, — деди Абдулла унга. У ҳалигача ўзига келиб улгурмаган эди. — Намунча ҳовлиқасан, ким кимнинг бурнини ишқалаганини ҳали биламиз. Орқамиздан кучуқлар билан келиб қолишса, онагни учқўрғондан кўрасан.

Абдулла бу номақбул ўйинга аралашиб қолганига пушаймон қилаётган эди, аммо энди бундан чиқиб кетишнинг имкони йўқ. У энди инсон ўзи юзага келтирган вазиятнинг қулига айланиб қолишини англаб турибди. Уларнинг тўртовидан бирортаси ҳам энди ўз хоҳишича бу ўйиндан чиқиб кетолмаслигини тушунгач, бояги ўлим олдидаги қўрқув ўрнини, бундан кейин нима бўлиши ҳақидаги ўй — онгли қўрқув эгаллай бошлади. Маҳбусларни ҳар доим олдиларида турган номаълумлик чўчитиб туради. Яшашнинг мантиқсизлиги, ҳаётнинг бетайинлиги мунтазам равишда уларни эзди. Бу нафақат номаълум келажак олдидаги қўрқувдан, шунингдек ҳаётнинг бир хиллигидан келиб чиқадиган ҳолат эканини Абдулла яхши тушуниб қолган. Улар ҳар доим аллақандай қизиқарли, ҳаётни тубдан ўзгартириб юборувчи нимадир бўлишини, қанақадир воқеа юз беришини кутиб, интиқ бўлиб яшайди. Шунга умид қилишади. Қамоқхоналарда маҳбуслар томонидан ўйлаб топилган бетайин қонун-қоидаларнинг барчаси мана шу мантиқсизлик олдидаги қўрқувни энгиш, аллақандай қоидалар яратиб, шунга амал қилиб, ҳаётга мазмун бахш этишга уриниш эканини биринчи марта қамалган пайтида — қамоқдаги илк куниданоқ англаган. Ҳаёт мантигининг йўқлиги одамнинг қадрини тушириб юборади. Бу ердаги энг арзон ва қадрсиз нарса инсон эканини ўша пайтдаёқ сезган.

Муртазо қўлидаги автоматини Талгатта тутқазган эди у илонни ушлагандек бир сесканиб тушди. Паровоз пишқириб, вагони билан кетиб борар экан, вақт ўтган сари тезлашарди. Талгат автоматни қизиқиш билан томоша қила бошлади, ҳозиргина уни кўтариб юрган йигит энди тириклар орасида йўқлиги хаёлига келди, аллақандай нотаниш бир туйғу билан ўзидан нафратланди. Кейин паровоз ойнасидан ўтиб бораётган дарахтларга, уларнинг ортидаги кенгликларга, шаффоф осмонга термулганча хаёл суриб бораётган Абдуллага мурожаат қилди:

— Отилиб кетмайдами?

Унинг саволини дастлаб шовқин орасида англамаган Абдулла, қайта сўраб олгач, автоматнинг сақлагичига қаради-ю қўл силтади:

— Қўрқма, бало ҳам урмайди, — деди ва сақлагични қўли билан кўрсатиб давом этди. — Фақат манавинга тегма... Шошма, сен ҳали автомат нималигини билмайсанми? Совет давлатида яшаб, Калашниковни билмаган кишини биринчи марта кўришим. Ҳазиллашмаяпсанми?

— Ростдан ҳам билмайман. — Талгат бу ўзининг катта айбидек хомуш тортди. — Армияда бўлмаганман. Институтда ўқиганман.

— Қизиқ-ку, — ажабланди Абдулла. — Ҳарбийда бўлмай туриб ҳам қамалиш мумкин эканда?! Ҳа-я сен узолаштириш бўйича... унда тушунарли. Аммо бировни уриб, улдириб, безорилик қилиб тушганинда ажабланса бўларди.

Шу пайт паровоз секинлай бошлади. Ҳамма ажабланиб, савол назари билан Муртазога қаради.

— Секинлашгач сакраб тушиб қоламиз, ўрмон ичига кириб кетмасак тутиб олишади. — Изоҳ берди у.

— Нега? — сўради Фокин.

— Қаллани ишлатиш керак. — Муртазо бармоқларини ўз бошига уриб қўйди. — Бош деганлари фақат жиноят иши учун суратга тушишга берилмаган. Темир йўлнинг бир учи кимсасиз ўрмонга келиб узилган экан, иккинчиси албатта шаҳарга бориб тақалади. Мантиқ шуни тақозо этади. Шаҳарда эса ҳеч ким бизни нон-у туз қилиб кутиб тургани йўқ. Камида иккита полкни қўйиб, қараб туришган бўлса керак. Шундай кутиб олишади-ки, биздан аскарларни хизматчи итларига бериш учун ҳам бир парча гушт топиб бўлмайди. Ягона йўл — ўрмонга қочиш. Паровозни эса ўз йўлида қўйиб юборамиз, бемалол кетаверсин.

Паровоз анча секинлашиб қолган эди. Муртазо Талгатдан автоматни олди, аммо аскарнинг камари, пичоқ ва ўқлар унинг белида қолди.

— Сакраймиз, — деди Муртазо. — Бундан ортиқ секинла-толмайман. Йўналиш бўйлаб сакраш ва югуриб кетиш керак. Бирор ерим синмасин десанглар шундай қилинглар.

У шу гапларни айтганча паровоз зинасининг энг сўнгги поғонасига тушди ва сакраб югуриб кетди. Унинг ортидан Абдулла сакради. Паровоз гилдирақларининг тарақлаши уни бироз чўчи-тиб, анча уйланиб қолганлиги туфайли Муртазодан ўттиз-қирқ одимлар нарига бориб тушди. Кейин Фокин, унинг ортидан эса Талгат сакради. Фокин ёнбошлаб қолган бўлишига қарамай, дарҳол ўрнидан турди ва уст бошини қоқиб, орқага қайтди. Аммо Талгат ўмбалоқ ошиб йиқилди-ю ўрнидан турмай, шағаллар устида букчайганча қолаверди. Қолганлар бу ҳолни кўриб у томон югуришди. Уларнинг қалбларида унга нисбатан ачиниш ҳисси эмас, балки Талгатнинг бирор ери синган бўлса, ким кўтариб кетади, дардисар бўлади, деган ташвиш уйғонди. Уйлаганидай бўлиб чиқди. Улар етиб келганида у вой-войлаганча, сонини ушлаб думалаб ётарди.

— Нима бўлди? — сўради Муртазо совуққон оҳангда. Ҳеч кимнинг на ёрдам бергиси ва на унинг қандай жароҳат олганини билишни истамади.

— Оёғим синди шекилли, — инқиллаб жавоб берди Талгат.

— Баттар бўлсин, — деди Муртазо ва тўсатдан унинг қўлтигидан олиб, тикка қилган эди, оғриқнинг зўридан бақириб юборди.

— Ушла, — деди Муртазо Фокингга Талгатга ишора қилиб. Бу ерда туриш хавфли.

Иккаласи уни қўлтигидан кўтариб, бақириб, чақиришига қарамай, ўрмон ичкарисига судраб кетди. Паровоз эса ўз ҳолига узоқлашиб бормоқда. Тезда дарахтлар орасидан кўринмай кетди, фақат анча пайтга қадар гилдиракларининг тарақлаган овози эшитилиб турди, холос.

Шу тарзда улар анча йўл босиб қўйди. Иккаласи ҳам чарчанидан кейин Талгатни қора қайин дарахти остига, кўм-кўк ўтлар устига ташлади. Ҳаммалари утирди.

— Тузалдими? — кўпол қилиб сўради Муртазо.

— Қайда. — Талгат сонини силаганча вой-войлашда давом этди. — Синган бўлса керак, дедим-ку. Гипслаш керак.

— Нима? — Муртазо ўрнидан туриб кетди. Кейин Талгатнинг белидаги камарини, пичоқ ва ўқдон халта билан бирга қўшиб ечиб олди. Елкасидаги автоматни затворини тортиб, ўқлагач кўндогини елкасига тираб, Талгатни нишонга олди.

— Калимангни келтир. Мусулмонмисан?

— Ие... ие... вой.

Талгат автомат нилининг қоп-қора туйнугига қараб, қўллари билан ҳаракат қилиб, орқасини судраганча нишондан қочишга ҳаракат қила бошлади. Бўлмагач икки қўлини олдинга чўзиб, кафтларини тўсиқ қилиб юзини бекитди. Худди бу билан ўзини отилажак ўқлардан ҳимоя қиладигандай.

— Эсингни едингми?! — у довдираб қолди. — Одамгарчилик деган нарсалар бор... Гуноҳидан кўрқмайсанми?

— Одамгарчиликни билган одам қамоқда утирмайди, — бамайлихотир гапирди Муртазо.

Абдулла билан Фокин унинг бу совуққонлигидан ларзага тушди. Бундай бўлишини улар хаёлига ҳам келтирмаган эди. Фокин ҳатто Талгатдан кейин менинг навбатим бўлса керак деб ташвишга ҳам тушиб қолди. Олдинроқ ўзим уни саранжомлаб кўйсам-чи, деган хаёлга ҳам борди-ку аммо кўрқди. Ўзи учун одам ўлдириш осон эмаслигини шундагина англади.

— Эй, нима қилмоқчи бўлаясан? — Абдулла ҳам ўрнидан турди. — Ўзимизни одамларга бунчалар ваҳшийлик қилма... Тирик одамни ҳам отиб бўлар эканми ҳеч дунёда.

Абдулла Муртазо томонга қадам босган эди, автомат нилининг ўзига қаратилганини кўриб, орқасига тисралиб кетди:

— Ҳай, эсингни йиг.

Фокин эса елкасида автомати бўлишига қарамай миқ этмай жойида ўтираверди, фақат ранги помидордек қизариб кетган.

— Тур ўрнингдан, — деди Муртазо Талгатга қараб, — ётган одамни отолмайман. Бу менинг қўнғилчанлигимдан.

— Ростдан ҳам отасанми? Нега?! — ранги оқариб кетган Талгат қалтирай-қалтирай, қўлига таяниб, ўрnidан турди.

— Сабабини билиб турибсан-ку, — Муртазо автоматнинг учи билан «туравер» ишорасини қилди. — Синган оёғинг билан бизни тутиб беришинг аниқ. Шу ҳолингга ташлаб кетсак ёки бизни сотиб қўясан, ахир улар ҳали бизни қаерда тушиб қолганлигимизни билмайди ёки тулки-ю бўриларга ем бўласан. Улар сени ўлмасингдан бурун, тириклайин оёқларингни гажиб, роса азоб беради. Бунинг учун мен ўзимни сира кечиролмайман. Шунақа, раҳмдил одамман.

— Нега?! — Абдулла узоқроқдан туриб бўлса ҳам уни бу ишдан қайтармоқчи бўлди, — одамни ўлдириш сенга шунчалар осон бўлиб қолдими? Тирик инсонни қандай қилиб ўлдирасан? Инсоннинг қадри нима бўлади?

Бирдан Абдулланинг ёдига боягина бўлиб ўтган воқеа тушди-ю тилини тишлади. Ҳақиқатан-да унинг учун одам ўлдириш қовун сўйиш каби бир ҳол эди, чамаси. Қўрқиб ўтирган бўлишига қарамай, Фокин, ўзининг ҳаёти учун жиддий ташвиш чекаётганига қарамай, ўзганинг ўлимига анча кўникиб қолган ва ич-ичидан тезроқ отиб қўя қолса эди бу ифлосни, нега бунча чўзди, бир дардисардан қутилар эдик, деб ўйлай бошлади.

Талгат эса қалтираганча ўрnidан турди, оёғининг оғриғидан бир-икки кўзларини қаттиқ юмиб олди, бироқ инграмади.

— Сен ўғривачча одамнинг қадрини қайдан била қолдинг? — деди Муртазо Абдуллага Талгатнинг қийналиб ўрnidан туришини томоша қилар экан. — Умринг мол ўғирлик билан ўтган бўлишига қарамай, худо билади, бирорта товуқ сўйганмисан, йўқми, энди одамнинг қадрига етиб қолдингми? Биласанми, шундай пайтлар келадики, инсоннинг қадри битта товуқ, ҳатто чумчуқчаллик бўлмайди. Бундай ҳолатни киши ўз танасида ҳис қилиши керак. Сен эса тўртта қўй ўғирлаб, одамнинг қадри ҳақида гапирасан. Айт-чи, мана шу зиёли ўлиб кетадиган бўлса дунёга бирор зиён етадими. Унда ҳеч бўлмаса чанг заррасича ўзгариш бўладими? Бир қумурсқа бир умр уйига дон ташиб яшаб юрувди, сен эса бир кун маст-аласт билмасдан уни босиб олдинг ва у ўлди кетди. Бундан на сенга ва на бошқа бирор кишига зарар етмади, бирор киши, ҳатто ўзинг ҳам сезмай қолдинг буни. Ҳозирги ҳолатда ҳам шундай. Бу ўлади кетади-ю дунё у тирик пайтида қанчалар бахтиёр бўлса, бундан кейин ҳам шу ҳолда яшайверади.

— Ўлдирма!!! — тўсатдан Талгат бақириб юборди ва ҳўнграб йиғлашга тушди. Бехосдан тиз чўкиб, қўлларини Муртазо томон чўзди. — Ўлдирма, ялиниб сўрайман, сен учун қўлимдан келган барча ишни қиламан, фақат ўлдирма! Менинг болаларим бор, шуларга раҳминг келсин.

Кўз ўнгига боя кўмир тушириш пайтида, майдончадаги аскарнинг жон талвасасидаги типирчилашлари келди, унинг кўзларида ифода этган илтижога ўхшаш нигоҳлар боя кўнглини эзиб юборган, бироқ кучли қўрқув туфайли тезда унутган эди. Энди эса у ўша қўрқув кейинчалик йўқ бўлиб кетишини, бу нигоҳларни эса сира унутолмаслигини англади. Ўзининг ҳам шу тарзда, ўз қотилидан раҳм-шафқат кутиб ўлиб кетиши мумкинлигини сезиб, бутун аъзо-ю бадани титрай бошлади. Боя майдончадаги қўрқув, сесканиш жисмоний ўлим олдидаги титроқ эди. Энди эса мана ўзи автоматнинг ажал ҳиди келиб турувчи совуқ нилига термулганча ўлимнинг нималигини, яшашнинг, ҳаётнинг қадрини яхши англаб турибди. Бундай пайтда кишининг бир чеккада, ҳеч кимга халақит бермай, хокисоргина яшагиси ва яна яшагиси келади. Яна бир, икки... уч дақиқа бўлса ҳам, қандай қилиб бўлса-да. Аммо бу билан нариги томоннинг иши йўқ. У ўзининг нафақат инсон ҳаётига, балки сариқ чақага ҳам арзимайдиган ташвишлари билан банд. Уни сенинг ҳис-туйғуларинг қизиқтирмайди. Бояги аскарнинг талвасаларини Талгат энди тўлиқ тушуниб турибди.

Талгат чўк тушганча Муртазога илтижо қилди, кўзларидан оққан ёш томчилари ҳатто ерга туша бошлади. Унга яқинроқ турган Фокин аллақандай таниш, қўланса ҳидни сезиб, Талгат томонга қараганда, унинг шими ҳўл бўлганини кўрди.

— Ҳай ифлос, одамдай, эркакдай бўлсанг-чи. — Фокин унга нафрат билан қаради.

Талгатнинг эса булар билан иши йўқ. Бирор нарсани сезмаётган ҳам эди-да.

— Тур ўрнингдан, — унинг қўрқоқлиги Муртазони баттар газаблантирди. — Тур, ярамас! Сендай отага болалар ҳам ҳайф. Агар ҳозир сени ўлдирмайдиган бўлсам уларнинг олдида гуноҳга ботаман.

— Отма, — деди Абдулла. — Ўқ овозини эшитиб қолишса ҳаммамизнинг кунимиз битади. Тузоққа тушган қўёнлардек барчамизни отиб ташлашади.

Муртазо автоматнинг нилини туширди ва Талгатдан сўради:

— Ўзинг юра оласанми?

— Юраман, юраман, — шошиб жавоб берди Талгат. У гапимни охирига етказганимча Муртазо отиб қўяди, деган қўрқув-

да эди. — Керак бўлса югураман ҳам. Бир қадам орқада қолмайман.

— Бўпти, менинг давримда яшайқол. Қанча яшамагин, бундан кейинги ҳаётинг учун мендан миннатдор бўлишинг керак. — Муртазо автоматни сақлагичга қўйди. — Икки дақиқа дам оламиз, кейин йўлга.

Улар ётган жойларидан туриш қанчалар оғир бўлмасин, йўлга тушишди. Талгатнинг оёғи оғриётгани, бироз оқсаётганига қарамай, орқада қолмай боради. Утлар бўлиқлиги, дарахтлар, арчалар шохлари ва ҳар хил буталар ҳаракатга тўсқинлик қилади, тарвақайлаб кетган шох-шаббалар қочоқларнинг ўнг келган ерини тилиб қўшимча қийинчиликлар яратади. Бир чопиб, бир илдам одимлар билан кетиб боришар экан, улар қаерни кўзлагани, қай манзилни улги қилишганини ўзлари ҳам билмас, фаҳмига ҳам етишмайди. Маҳбусларнинг фикри ёди қандай қилиб бўлмасин бу ердан тезроқ узоқлашиш. Гуё қамоқхонадан қанча узоқлашса ташвишдан шунча қутилишади. Қочоқлар дунёдаги энг мудҳиш ва расво жой шу ер деб ҳисоблашарди. Улар аслида қамоқдан эмас, ўз қилмишларидан, тақдирларидан, ниҳоят ўзларидан қочиб боришарди, шунга ҳаракат қилишарди. Аммо бунинг имкони борми?

— Қизиқ, — деди Талгат анча маҳал чопишганидан сўнг дам олаётган пайтда осмонга қараб, ҳўл шимининг у ёқ-бу ёғини тортиб кўяр экан, ўртадаги жимликни бузишга ҳаракат қилганча, у бояги қилигидан жуда хижолат тортаётганди, шунинг учун ҳам гап очиб, ўша воқеани ҳамроҳларининг калласидан сиқиб чиқармоқчи. — Абдулла, сенинг армияда хизмат қилмаганлар жиноят қилишга қодир эмасми?

Абдулла ётган жойида унга ёвқараш қилди. Унинг бу нигоҳларидан боягина қўрққанингдан иштонингга сийиб ўтирган эдинг-ку энди жиноят ҳақида фикрлашмоқчимисан, деган маънони англаш мумкин эди. Аммо Абдулла бировларнинг ожизлиги устидан куладиганлардан эмас. Шунинг учун истаб-истамай гапирди:

— Ҳақиқий йигитларгина армияда хизмат қилди-да, уларнинг ҳам руҳан кучлиларигина жиноят содир этади.

— Жиноятчи аёллар ҳам бор, улар ҳам жиноят қилишади. — деди Талгат.

— Ҳа, — кесатди Абдулла. — Ўзлаштириш, растрата каби жиноятларни.

Талгат шаъмани тушунгани учун ҳам индамади, аммо Абдулла бас қила қолмади:

— Ўзинг армияни нима эканлигини билмас экансан-ку, отасининг эркаси бўлгансан-да, а? Яна мен билан баҳслашмоқчи бўла

сан. Армия йигитда номусни, гурурни уйготади, шафқатсизликка ўргатади...

— Ёки қўрқоқликка... — қўшимча қилди Муртазо.

— Тўғри, — маъқуллади Абдулла нима учун ҳақиқий йигитлар қамалади, биласанми? — у Талгатта мурожаат қилди. — чунки давлат яшаш учун, номусли, гурурли одамнинг яшаши учун керак бўладиган барча нарсаларни тақиқлаб қўйган.

Муртазо индамайдиган бўлса, булар гапни сиёсатдан оладиган. Ўрнидан турди ва буйруқ оҳангида деди:

— Кетдик. Бу интеллигентлар билан гаплашиб, киши бир барака топмаган. Ундан кўра бу худо урган ерлардан узоқроқ кетиш чорасини кўриш керак. Қанча тез узоқлашсак, ўзимизга шунча яхши.

— 3 —

Қочоқларнинг ҳеч бири кўнгида боягина содир этган қилмишларидан, қотилликдан афсусланиш, пушаймон қилиш ҳисси йўқ эди. Балки уни алақачон унутишган, энди ўз жонларининг ташвишига тушиб қолишган. Буни илк бор сезиб қолган Талгат ҳайрон бўлди. Авваллари бир томчи қонни кўрса сесканиб кетадиган кишининг шунча қилгиликдан кейин бемалол осмонга чўзилиб ётиши қизиқ туюлди унга. Кўнгида у ҳақда заррача ўкинч йўқ, ҳолбуки ҳали она сути оғзидан кетмаган икки йигитчани ўлдириб келишди. У ўзларининг бу нарсага нисбатан бефарқлигини инсонийлик қиёфасини йўқотгандан эмас, балки айни дамда унданда оғирроқ ўйлар борлигига йўйди. Муртазо эса, албатта, ҳайвондан ҳам ваҳшийроқ, деди у ўзича, шундайларни ҳам аёл туққани қизиқ. Аммо биз, ўғри бўлишига қарамай манави Абдулла, Фокин ҳали ўзининг майда манфаатларини инсон ҳаётидан устун қўядиганлар тоифалардан эмасмиз. Тўғри, Абдулла ўғри, пасткаш одам, аммо қолганларга нисбатан унда инсонийликдан нимадир бор, ҳали бутунлай балчиққа айланиб улгурмаган. Фокин эса ифлос одам. Унга ҳеч нарсани ишониб бўлмайди, ўзининг фикри, гоёси йўқ. Бундайлардан ҳар балони кутса бўлади, аммо ваҳший эмаслигининг ўзиёқ уни бундай улфатлар орасида сал кам фариштага айлантириб қўяди.

Талгат шундай ўйлар билан ўрнидан турди, қўрқувни озроқ унутдими, боя лат еган оёғи яна зирқираб оғрий бошлади. У ўзининг мулоғим муомаласи, кўнгиламлиги қамоқхонада ҳеч қачон маъқуланмаслиги, бу феъл-атвор қўрқоқлик саналишини яхши билади ва эҳтимол ростдан ҳам қўрқоқдирман деган ўйда эди. Айниқса бояги воқеадан кейин ўзига бўлган ишончи буткул ерпар-

чин бўлди. У ўзига, «киши бир марта ўлади, асосийси номусни қўлдан бермаслик керак», деб далда беришга уринди, ўзини мағрур тутмоқчи бўлди, аммо автомат нилининг қора тешигига қараган маҳали барча-барча уйлаганлари бир пул бўлиб, ҳамма нарсалар ёдидан кутарилиб кетди. Унинг кўзига фақат яшаш, ҳаётгина кўринди, холос. Боя болаларим бор деган бўлишига қарамай у, ҳатто, уларни ҳам уйлаган эмас. Шунчаки, Муртазонинг раҳмини келтириш учун айтган эди бу гапни. Унинг назарида болалари ҳам уни аллақачон унутиб юборгандай. Бу ерга келганидан буён озодликдаги ҳаёти ҳақида кўп ўйлади, ҳеч тушуниб етмадики, нима учун шунчалар куйиб-пишган, нимага ҳаракат қилган ва интилган, бойликками, яхши яшашгами? Ўша пайтларда ўзи хушлайдиган — ресторанларга олиб бориб, ичириб, уларнинг мақтовларини эшитишни, эркаланишларини хушлайдиган жононлар учунми? Улар, ўша, бутунги кунда яна бир бошқа кишини пинжига суқилиб, унга айтган гапларини такрорлаб, у бечорани ҳам жар ёқасига етаклаб, бу дунёда Талгат деган инсоннинг борлигини ҳам унутиб юборган аёллар, мана шундай юришга, нима бўлса ҳам тирик қолиш ва ўз ўзингга хўжайин бўлиб яшаш армонида ўзингдан-да паст одамларнинг оёқларига бош уришга арзиримди? У ўзини тун-у кун қийнайидиган бу саволларга жавоб беролмайди. Бир пайтлар яхши яшаганман, деган фикр унга тасалли берарди, холос. Аммо бу яхши яшаш, қолган умрни тутқунликда, бир пайтлар нафрат билан қарайдиган, керак бўлганда оёғи билан кўрсатишга-да ор қиладиган одамлар олдида ялтоқланиб яшашга олиб келганини эслаганда, ўша «яхши ҳаётга» нисбатан ҳам нафратлари кўзиб кетади.

Талгатни қийнайидиган вазиятнинг энг асосийси бу дунёда ўзингга ва фақат ўзингга ишъниш, суяниш лозим бўлган ҳолатлар, у ҳали ҳукм қилинмасидан бурун — бошлангич тергов пайтида ҳибсхонада ётган вақтидаёқ шу нарсага дуч келган ва вақтида армияда хизмат қилмаганига жуда-жуда пушаймон қилган. У ҳарбийдаги хизмат одамни мустақилликка, ўз номусини ҳимоя қила олишга ўргатади, деб ҳисобларди. Агар хизмат қилганимда мен ҳам қолганлар каби мағрурроқ бўлардим, деган ўйда. Ҳаёт уни бир вақтлар жуда эркалаган: у пайтларда кўп нарсани пул билан ҳал қилиб юбориш мумкин эди — мактабни битиргани ҳамоноқ институтга кирди, кейин ўн йил давомида, токи тафтишдан кейин қўлга тушиб, иши терговга оширилганга қадар савдо соҳасида ишлади, туман матлубот жамиятининг раиси лавозимига кутарилди. У пайтларда армияда хизмат қилмаганини эсига ҳам келтирмас, айрим жойларда танишлари бу ҳақда гапириб қолганда истехзо билан кулар: «сен бечоралар умрларингга бир марта арзийдиган ҳаётни кўргансанлар, у ҳам бўлса армия, шундан ўзга бирорта

гапирадиган нарсаларинг йўқ», дер эди. Ўзининг институтда ўқигани, ҳарбийда хизмат қилмай, ёғли жойларда ишлаётганидан мағрур эди, унинг назарида ўртоқлари ҳам унга ҳавас билан қарашарди. Бироқ буларнинг барчаси яшаш тарзи ўзгариши билан ўз аҳамиятини йўқотди: бу ерда мезонлар ўзгача. Бунда киши пули кўплиги билан мақтанолмайди, таниш-билишлари ёрдамга келмайди, улар бутунлай бошқа томонга оғиб кетган. Бунда фақат ўзингта ишонишинг, ўзингта умид боғлашинг мумкин. Озодликда барча нарсаларни пул ёки танишлар орқали ҳал қилиб юрган Талгат учун бу жуда оғир эди. Бу ерга келиб, тузукроқ муомалани ҳам билмаслиги маълум бўлиб қолди.

Талгат шулар ҳақида фикр юритар экан сонини силади ва чуқур-чуқур нафас олиб, чопишга тайёрлана бошлади. Бу ернинг чивинлари хира бўлишини яхши билади, бир-икки марта жаҳл билан юзига қўнганларини ҳайдайман, деб тарсаки ҳам тортиб юборди-ю ўзининг калтак еганидан бошқа натижага эришмади.

— Ёки мен сенинг жонингни оламан, ёки бу чивинлар сенинг қонингни ичиб бўлади, — деди Муртазо унга бир ўқрайиб қараб. — Энди орқада қолиш бўлмасин. Оёғимиздан тортадиган бўланг, отиб ташлайман. Шусиз ҳам жуда кўп вақтни бекорга сарфлаяпмиз.

У асабий эди. Бўлмасам-чи, қўлга тушиш унинг учун ўлим билан тенг, балки ундан-да оғирроқ эканлигини жуда яхши англаб турибди. Иложи борича тезроқ аллақайларга кетиб қолишга уринади, аммо инсон имкониятлари жуда чекланган. Аламини эса Талгатдан олишга ҳаракат қиларди. Қолганларга ҳам дўқ уриб турарди-ю бироқ улар тил топишиб кетса ҳолимга маймунлар йиғлайди, қайси бир пучмоқда отиб ташлашлари мумкин, деб кўрқарди. Ўзининг нияти эса, биринчи имконият туғилгани ҳаманоқ учаласини ҳам отиб ташламоқчи. «Бу текинхўр, бетайинларни бошимга ураманми, деб ўйларди у, керак бўлиб қолса биринчи навбатда мени сотишади, ташвишдан бошқа нарса эмас. Буларни олдиндан танисам ҳам бошқа эди, орқаворатдан эшитган гапларим-у бир-икки кўрганимни ҳисобга олмаганда, ош-қатиқ бўлмаганман, қанақа одамлар-у кўнглида нима гаплар бор, билмасам».

Туртталаси бирин-кетин бўлиб яна чопиб кетди. Орадан ун дақиқа ўтар-ўтмас уларнинг чарчагани сезилди. Қадам олиш оғирлашиб, нафаслар тезлашди. Орқадан келиши мумкин бўлган ажал қанчалар кўрқинчли бўлмасин, чарчоқ ундан-да оғирроқ. Улар ўн дақиқага яқин дам олганларига қарамай, жуда тез ҳоришди. Аслида қочоқларнинг балки бояги чарчоқлари қайта тикланди, чунки ҳали деярли ҳеч қанча югуришгани йўқ. Уларни орқадан келиши

мумкин бўлган номаълум қўрқувдан кўра купроқ, ёндаги Муртазо-нинг ваҳимаси олға етаклаётганди. Айниқса Талгат жуда чарчади: нафаси оғзига тиқилиб, ҳаво етишмай қолаётганди, оёқлари зирқираб оғрир, уларнинг мускуллари эса тахтадек қотиб қолаётганди. Шунга қарамай улар ихтиёрий тарзда олға босаверарди. Боя, илк чопишган пайтлари чап биқинида пайдо бўлган санчиқ алақачон йўқолиб кетди. У бундан суюнди, аммо унга чидаса бўлар эди, нафаснинг сиқилиб қолишига эса дош бериш оғир — ҳаво етишмаслигидан кўзлари тиниб, боши айлана бошлади, қўллари музлаб қолгандек эди, уларни кўтаришга ҳам чоғи келмаётганди, шунинг учун ҳам узун қўлларини беўхшов қилиб икки ёнига осилтириб олган. У айнаи дамда ўзини билмай йиқилиб қолишини жуда истарди, майли, кейин манави гўрсўхта отиб ташласа ҳам рози. Фақат ўзи билмаса бўлгани, бўлмаса ўлимнинг оғзига тик қараб туришга юраги дош бермайди. Ҳаммаси етмагандай оёғига ўт-ўланлар илашиб, юзларини шохлар тилиб кетади, оёқ босиши ҳам ўзгариб қолди. У фақат оёғини кўтариб, олдинга ташлашга раҳбарлик қила олаётганини сезиб туради. Уларни қайга тушиши, қандай тушиши билан иши йўқ, буни идрок ҳам қилолмайди, кучи ет-майди.

— Бўлди, — деди у ниҳоят ва ўзини ерга отди, — бошқа бир қадам ҳам юролмайман. Хоҳласанглр отиб ташланглр, хоҳламасанглр шу ерда қолдириб кетинглр. Бас!

Бошқалар ҳам ундан шуни кутиб тиришган эканми, Талгат гупиллаб йиқилгани ҳамоноқ, ўтириб олди, фақат Муртазогина чуқур-чуқур нафас олиб тик турган ҳолда уларга қайрилиб қаради ва учаласининг ҳам кўзида бир хил нигоҳ — толиқишни кўргач, дагал туфлисидан билан оёғи остидаги ўтларни тепкилаб дарахт остига, бир жойга уйди ва унинг устига дарахт танасига суяниб, ўтирди:

— Ярамаслар, — деди бироз ўпкасини босиб олгандан кейин, — бу сенларга ўтириволиб ўғрилиқ ошни ёйиш эмас. Чидамас экансанлар қайси кетларингга қочиб ўтирибсанлар?

У ясама дўқ ураётганига қарамай, ўлардай чарчаган эмасми, ортиқча гап қилиб ётмади, дарахтга суянганча, бошини ҳам унга қўйиб, иякларини чўзганча кўзларини юмди.

— Сен ростдан ҳам интеллигентни отарминдиг? — сўради ундан сал нарироқда чўзилиб ётган Фокин бир-икки юзаки йўталиб, қўли билан хира чивинларни ҳайдар экан. — Одам ўлдириш эчки сўйишдай бўлиб қолдиёв сенга?

— Ўлдираддим, — деди Муртазо бироз жим ётгач. — Агар халақит берадиган бўлса ҳозир ҳам ўлдираман. Фақат уни эмас, сени ҳам, анави ўгриваччани ҳам, умумий ишга халақит берса,

ўлдириш керак бўлса ҳеч иккиланмайман. Бундай пайтларда тўдада темир интизом бўлиш керак. Анархия ва демократиянинг ҳеч бир фойдаси йўқ. Турган битгани зарар. Ҳақиқий интизом инсон ўлим билан юзма-юз келиб турганда ўрнатилиши мумкин. Бугунги кунда давлатларингни раҳбари зўр бериб чираниб ётганлигига қарамай, кўпфирлилиқ лўттивозликдан ўзга нарса эмас.

— Сиёсатдан ҳам озроқ хабаринг борми дейман-да, — гапга аралашди Абдулла.

У ўзи ҳақидаги гапни эшитиб, қандай эшитмасин-ки, тўрттала-си деярли бир жойда ётган бўлса, Муртазонинг ўзи ҳам бу гапларини улардан яширмоқчи бўлгани йўқ, биров гимирлаб қолди ва кўнглига, биринчи имконият тутилгани ҳаманоқ отиб ташлайман, фақат дилида қандай қилиб бўлмасин ё Муртазодан тўппончани, ёки Фокиндан автоматни олиш керак, деган гапни тутиб қўйди. Белига тақиб олган аскар камари лаш-лушларининг ўзиёқ оғирлик қилиб тургани эса ёдидан кўтарилди.

Бу пайтда қуёш уфқ сари эниб борган, димиққан ҳаво ўрнига, кечки этни жунжиктирувчи салқин тушаётганди. Чивинлар эса баттар авж қила бошлади.

— Тез орада қоронғу тушади, — деди Абдулла гапни ўзга мавзуга буриб, — Бирор бошпананинг тараддудини қилиш керак, йўқса совуқда қолиб кетамиз. Чивинлар ҳам нозирлардан ортиб қолган шу икки томчи қонимизни-да сўриб бўлади.

Боя Талгат қалтираб, тиз чўкиб илтимос қилганида ич-ичида ундан ижирганган ва кулган Фокин Муртазонинг гапидан ларзага тушган бўлишига қарамай, осмонга қараб, жимгина ётаверди. «Ярамас мени ҳам ўлдиришга тайёр, деб ўйлади у, бояги, лагердаги воқеани сира унутиб юбормаган бўлса керак. Ўзини овсарликка солаётгани, эсламаётгандек қилиб кўрсатмоқчи бўлаётгани, барибир унутгани йўқ. Имкон тутилгани ҳаманоқ мени бир ёқлик қилишга уринади. Қотилликка кўникиб кетган. Бунинг энди одам бўлиши қийин. Пешонасидан отиб ташлаш керак, холос. Шундай қилган одам яхши иш қилган бўлади. Лекин қандай отаман? Одамнинг кўзига қараб туриб, ўлдириш қийин-да. Орқасидан отиш осонроқ, узоқдан ҳам бўлади, кўзи кўринмаса бас, аммо тегмай қолса-чи? Кишини ўйлантирадигани шу. Ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди. Ҳозирнинг ўзида нафратига чидаб бўлмайди. Ярадор бўлса умуман бас келиб бўлмас. Лекин нима бўлишидан қатъий назар мен ундан олдинроқ ҳаракат қилишим, автоматни шай тутушим керак. Тўртталамиз бир умр шу ўрмонда сандироқлаб юрмасак керак. Ўзи аслида шу машмашага бекор аралашдим. Ҳаммасига шу — Муртазо сабабчи».

— Энди бундан кейин нима қиламиз? — сўради Фокин ўйлаб турган хаёлларини бир чеккага йиғиштириб. — Ҳаммаси кутилмаганда рўй берди, бизда эса на бир режа бор ва на бир ўй.

— Айтдим-ку, Кавказга борамиз. У ерларда, тоғларда совет ҳукумати йўқ. Бемалол яшайвериш мумкин, — деди Муртазо жаҳл билан чивин чақиб кетган билагини қашлар экан.

— Бироқ ҳали у ёққа етиб олиш керак бўлади, — гапга суқилди Абдулла. Сен эса кўшни қишлоқ ҳақида гапираётгандек бефарқсан.

— Қишга қадар шу ерларда яшаб юрсак ҳам бўлади. Ҳозир облага бошланади. Буларнинг ҳаммаси тинчиб, бизни унутишгунча орадан анча вақт ўтади, — деди Муртазо — Кейин биз секин поездга минамиз-у биз томонга равона бўламиз. Лекин айтиб қўяй, тоғда ўрисларни ёқтиришмайди.

— Мен ўрис эмасман, — деди Фокин. — Мендан кўра Талгат уларга ўхшаб кетади: сочлари, юзлари сариқ. Мен эса қизилроқман, сочларим қўнғир.

— Сен хомсемизсан, — деди Муртазо, аммо бунинг миллатга қандай алоқаси борлиги хусусида тўхталмади. У бу гапни нима дейишини билмай қолгандан кейин айтган эди. — Миллатнинг жуда тез ўзгаради, сен ифлоснинг. «Отахон» ўрис пайтида, ўрисман, деб юрардинг. Кейин казакман дединг, украин ҳам бўлдинг.

Фокин индамади. Аммо Абдулла тўнгилади:

— Муртазо, ўйлайсанки, барчамиз бир умр сенинг қариндошларингникида яшаймизми. Масалан мен ўз юртимда яшагим келарди. Ўша ёққа кетаман ҳам.

Лагерда чоғида у келажакка ишонмас эди, эртанги кун ҳақидаги ўй уни жуда чўчитарди. Бироқ у ердан қочиб чиқишганларидан бўён, буларнинг барчаси ҳали ҳолва эканини англади. Энди эртасини ўйласа, кўзига ўлимдан ўзга ҳеч нарса кўринмайдиган бўлди. Тирик қолган тақдирда ҳам бундан кейинги ҳаёт гурбатдан ўзга нарса бўлмаслигини яхши тушуниб туради.

— Бемалол. — Муртазо эътиборсиз гапирди. — Ҳеч ким сенинг қўлингдан тутаётгани йўқ. Аммо бу ўлкадан ҳаммамиз бир пайтда кетишимиз керак. Бўлмаса қўлга тушган бошқаларни сотиши аниқ. Шахсан мен қачонки, бежавотир ўз ватанимга етиб олишга кўзим етмас экан шу ўрмонзорларда юравераман ва биттангни ҳам кетишинга йўл қўймайман.

— Бу ерда чивинлар талаб ташлайди-ку, — деди Талгат. Унинг пўнгилаб гапиришидан, бояги воқеадан кейин ҳали тўлиқ ўзига келиб улгурмагани сезилиб турарди.

— Бўридан қўрқсанг ўрмонга борма, дейди ўрислар. — Муртазонинг бу гапи суҳбатга нуқта қўйди.

Улар шу тарзда яна беш-ўн дақиқалар чўзилиб ётди, кейин Муртазонинг буйруғи билан ўринларидан туриб, яна йўлга тушишди. Энди уларнинг чопишлари чопишдан кўра лўкиллаб, илдам юришга ўхшаб кетар эди.

— 4 —

Тўрт маҳбус атрофга гира-шира қоронғу тушган пайтда ҳансираб, лорсиллаб тўхтади. Бундай пайтда ўрмон жуда қўрқинчли бўлиб кетади: ҳар дарахт, ҳар бута уларнинг кўзларига ё айиқ, ё бўри, ёки аскар бўлиб кўринаётган эди. Аллақандай нотаниш ҳайвонларнинг чинқириғи, бўғиқ овозлари, дарахт шохларидан тунаш учун ўзига қулай жой қидираётган қушларнинг патирлаб учуши атрофни янада сирли ва мавҳум қилиб кўрсатади.

— Энди аскарлардан узоқлашиб кетдикми? — сўради Фокин атрофга аланг-жаланг қилиб. — Бамайлихотир ётиб ухласак бўлар?

— Компасимиз йўқ, — деди Талгат, — кечаси юрмаслигимиз керак, адашиб қолиб, лагердан чиқмайлик.

— Ётамыз, — деди Муртазо ҳам, — фақат қуруқроқ жой топишимиз керак. Нима бўлса ҳам қолганини тақдирдан кўрамыз. Фақат навбатчилик қилишимиз керак, йиртқичларни билмадим-ку, аскарлар келиб қолгудек бўлса, ҳеч бўлмаса отишиб ўлайлик.

Улар дарахти сийрак бўлган кичик бир тепаликни топишиб, қари қайин дарахти остига ўт ўланлардан жой қилиб ухлашга ётдилар.

— Қорним улардай очиқди, — деди Фокин башараси тиришиб. — Лагернинг қўланса ҳид келувчи бўтқасини ёмонлаб ўтирардик. Шунинг ҳам қадрини ўтди. Дарвоқе, Муртазо, бу ерда кузгача қоламиз, дейсан, овқат масаласи нима бўлади? Ёки бизларни фаришталар деб ўйлаяпсанми?

— Сенинг фаришта эмаслигинг аниқ-ку... Ҳозирча чидаб турамыз, кейин ҳар хил мевалар пишиб қолади. Бизни қидиришни бас қилганларидан кейин автоматда ов қиламыз, олов ҳам ёқсак бўлади.

Муртазо шу гапларни айтар чоғида кўнглида бошқа ўй кечаётганди: Вазият сал юмшаши билан мен сен уч аҳмоқни гум қилиб, тоққа кетаман. Ўзи сенлар билан қочиб юрган ўзим нодон. Булар менинг улфатларим эмас. Учаласи ҳам мижгов. Бир иш қилиб бўлмайди.

— Қизиқ, бу ерда чаён бўлар эканми? — қизиқиб сўради Абдулла, остидаги ўтларни қўли билан пайпаслаб кўрар экан.

Қолган учаласининг ҳам калласига шу уй келиб, ҳайрон бўлиб қолди. Уларнинг ҳеч бири ўрмоннинг қанақа бўлишини, унда нималар яшаши-ю нималар яшамаслигини билмас эди.

— Унисидан хабарим бўлмади-ку, — деди Талгат. — Айиқ билан бўри, кейин силовсин яшашини биламан.

— Силовсининг нима ўзи? — сўради Абдулла.

— Мушуксимонлар оиласига киради, — изоҳ берди Талгат. — Қўпинча дарахтда туриб ўлжасини пойлайди.

— Йўғ-э. — Фокин хавотир билан тепасидаги дарахт шохларини кўздан кечира бошлади. Аммо айти пайтда қоронғу тушиб улгурган, тепада ҳеч нарса ни англаб бўлмасди.

— Уларнинг барчасини отса бўлади, — деди Муртазо ёнидаги автоматини силаб қўяр экан. — Лекин автомат ва тўппончани қўлга киритганимиз зўр бўлди-да. Ўзимнинг ҳам ҳалигача ишонгим келмаяпти, шу ишни биз қилганимизга. Роса бурнини ерга ишқалаб қўйдикми?.. Қурол йигитнинг қуввати...

— Озодликда ҳам қурол олиб юрармидинг? Сенларда бу одатий ҳол дейишади-ку, — сўради Фокин нигоҳларини дарахт шохларидан олар экан.

— Ҳар доим "чимда пичогим бўларди. Автоматга эса эҳтиёж бўлмаган. — М/ бу гапларни мағрур айтди.

— Ушан/ анмисан? — бу сафар Муртазога Талгат савол берди.

— Ни/ - Муртазо уни тушунмади.

— Ушан/ , одам ўлдирганинг учун судлангансан-ку, ахир.

— Ҳа, уними? — Муртазо осмонда пайдо бўлаётган юлдузларга термулганча қўл силтади, — сўйиб ташлаганман.

— Қандай қилиб? — Абдулла ҳам қизиқиб қолди унинг тарихи билан, — боягидай калласини сиқиб, пичоқ тортиб юборганмисан?

— Оддий, — деди Муртазо совуққон бир оҳангда. — Чавақлаб ташлаганман. Тамом вассалом.

Унинг гапидан бу ҳақда гапиршни ва ҳатто эслашни ҳам истамаётгани сезилди.

— Бир гапирасан-ки, — деди Талгат. — Худди тирик одамни эмас, қурбақа хусусида сўзлаётгандай.

— Вақти келади, одам ўз ҳаракатларининг қулига айланиб қолади, — деди Муртазо. — Тўғри, мен одам ўлдирдим, аввал, ва яна бугун, аммо мен бу ишни нафрат билан қилганим йўқ. Тепада худо бор, мен буни истаганим йўқ. Мен уларни юракда дард билан ўлдирдим, раҳмим келди бечораларга. Айти дамда юрагим қанчалар ачишаётганини биласиларми?!

— Бундан уларга зигирча фойда йўқ-да, — деди Абдулла. Бундан ташқари юрагинг ачишсаям, сен тириксан, улар эса энди қуртларга ем бўлади.

— Фойдаси йўқ, тўғри, — деди Муртазо. — Аммо мен ўзимни жиноятчи ҳисобламайман-да, ҳамма гап шунда. Буни қасддан, нафрат билан қилмадим-ку, вазият шуни тақозо қилди. Бундан кейин яна юз кишини ўлдиришга тўғри келган тақдирда ҳам мен ўша-ўша, кўнгилчанлигимча қоламан. Бу ишни кўнгилхушлик учун ёки жуда истаб содир этмайман. Ўзимни қотил ҳисобламайман. Дейлик, кетаётиб йўлда кумурсқани босиб кетасан, ёки ўт ўраётиб қурбақани сўйиб ташлайсан, у ўлади ва сен ўзингни қотил санамайсан-ку, тўғрими? Мен уларни ҳурмат қиламан.

Муртазо «улар» деганда ўзи ўлдирган кишиларни назарда тутган эди.

— Демак, кўнгилчанликнинг ўзигина кишининг қанақа одам эканлигини билдирмайди, ва бу нарса одамни қандайлигини белгилашда ҳеч қандай мезон бўлолмайди. Ахир, сен ўзинг ҳақингда шундай ўйласанг, мен фаришта эканман-да, — деди Талгат.

— Сен мендан минг чандон айбдорроқ ва гуноҳкорроқсан, — бамайлихотир жавоб берди Муртазо. — Сен қасддан, манфаатдор бўлган ҳолда давлатдан, демакки етимлардан, одамлардан ўмаргансан. Абдулладан бир киши жабр кўрган бўлса, сендан бутун халқ озор чеккан.

— Ҳайрон бўладиган томони шунда-ки, — деди Талгат ўйчан оҳангда. — Қамоқда ўтирганларнинг саксон беш фоизи ўзини бегуноҳ, деб ҳисоблар экан. Аммо бундай эмас-ку, тўғрими. Шунча айбсиз судланиб кетган бўлса, озодликдагилар барчаси жиноятчи экан-да? Аммо шахсан ўзим тўхматга қолганман. Трест омборидан мени алдашган, бир партия товарни мастликда олдим, деб кўл қўйганман-у олмаганман. Жуда катта пул бўлиб кетган. Тафтишчи келиб текшириб, бир ҳафта ичида жойига қўй деган, қайдан топаман, кейин терговга ошириб юборишган ишни. Мана ўтирибман...

— Энди утирганинг йўқ, — унинг охириги гапига тузатиш киритди Фокин. — Қочаяпсан. Аммо сенинг шу латгалигингга гапингга ишонса бўлади, озодликда ҳам роса ўйнатишган эканда.

Талгат индамади.

— Фокин сени нима учун қамашган эди? — ўсмоқчилаб сўради Муртазо.

— Тўхматга қолганман, — деди у овозини пасайтириб. — Кечаси бир маст аёлни калтаклаб кетишган экан. Тишлари синиб ётган экан. Ўшанга ўрндан туришга ёрдам бераман деб турганим-

да ментлар келиб қолган-у машинага тиқиб олиб кетишган. Безорилик моддасини қўйиб судлашган.

— Нега ёлгон гапирасан? — Муртазо дўқ қилгандай гапирди. — Бир аёлни номусига тегиб, шунинг учун қамалгансан-ку.

— Ҳаммамиз ҳам фаришта эмасмиз, — Фокиннинг овози пўнгиллаб чиқа бошлади. — Аммо ростдан ҳам тухматта қолганман.

— Қолганини билмадим-ку, лекин бу ерда сени «хўроз» дейишганини эшитганим бор, — бамайлихотир гапирди Муртазо. — Агар ушлаб олишса ва яна ўша лагерга қайтадиган бўлсак, йигитлар сен билан қочганимни эшитиб, устимдан роса кулади-да. Балки қайтиб давраларига қўшишмас ҳам.

— Ҳеч қачон унақа нарса бўлган эмас. — Фокин қизариб кетди, яхшиямки бу пайтда шом тушиб, ётганлар бир-бирларининг юзларини кўрмас эди. — Бу айрим хотинчалишларнинг гийбатлари, холос. Ўзимни олдимда шунақа гапларни айтишмайди-да. Нақ кекирдагини узиб, ўпкасини баракнинг эшигига қоқиб қўйган бўлардим.

— Бу ерда, озодликда, ҳеч ким томонидан жонингга хавф тугилмаётгани туфайли ҳам катта гапираверасан-да. — Муртазо бояғидай совуққон ҳолда унга эътироз билдирди. — Лагерда нафасинг чиқмай юрарди-ку. Мард одам нафақат, ўрмонда, ҳеч ким йўқ жойда, балки барча жойда мардлик қилиши керак. Сенинг бу мақтанчоқлигинг кўрқоқликдан ўзга нарса эмас.

Абдулла билан Талгат бу машмаша катта жанжалга айланиб кетмаса гўрғайди, деб чўчиб туришарди. Суҳбатнинг бу тарзда кетишидан бироз ўтиб, қотилликни кутиш мумкин эди. Шу сабабли ҳам Талгат ён атрофига қараб, даҳанаки тортишувлар тутаб, расмана уриш бошлангани ҳамоноқ ўзини олиш учун панароқ жой қидира бошлади. Оёғининг зирқираб туришига қарамай, сал ёнбош бўлиб, қочишга шайланиб ҳам қўйди. Абдулла эса буларнинг ҳозир отишма қилишларини кутиб турарди, бироқ қочишга ҳозирланмади. Нима бўлишини жимгина ётиб кутаверди. Бу орада Фокин ёнидаги автоматини яқинроққа олганди, пайпаслаб унинг сақлагичини қидира бошлади. Буни Муртазо ҳам сезган бўлишига қарамай, бамайлихотир ётаверди.

— Мен ҳамма вақт катта гапирганман ва ўзимга ишонганман. — Фокиннинг гапларидан асабийлашаётганини сезилиб турарди. — Сен эса, Муртазо, лагерда мени яхши билмас эдинг-ку, тўғрими, ош-қатиқ бўлганимиз ҳам йўқ. Билмаган одамнинг ҳақида ўзингча лоф урма. Оқибати яхши бўлмаслиги мумкин.

— Сен билан ошночилик қилишга, агар билсанг, ор қилардим. Тушундингми? Менинг улфатларим бутунлай бошқа тоифа.

Сенга ухшаганлардан юз метр наридан ўтадиганлар. — Муртазо барибир босиқ эди. — Масалан, Абдулла билан улфатчилик қилишим мумкин, у ўғри, жуда ёмонлик қилгиси келса, умуман бекорчиликдан ҳам, пул-мулингни, нарсаларингни ўғирлаб кетиши мумкин. Менда эса манави жулдур кийимларимдан ўзга, ҳозирча, ҳеч вақоим йўқ. Агар шуларга ҳам қўл теккизадиган бўлса, терисини шилиб оламан... Ҳар ҳолда унга ишонса бўлади. Талгатта эса умуман ишониб бўлмайди, у интеллигент, яъни кўрқоқ ва демагог. Аммо унинг ҳам сендан афзаллик томонлари кўп. Дейлик ҳеч қачон ўзидан ўзи ёмонлик қилмайди. Ундан бу нарсани кутмас бўлади. Бироқ сен... Сен, сенга ухшаганлар жуда маккор бўлишади, бориб турган пасткашлар ҳам шулар. Сендан ҳар балони кутса бўлади, ўйламаган жойдан ҳам ёмонлик чиқаришинг мумкин.

— Сенингча, одам қилган жиноятига қараб баҳоланиши керакми? — Фокин автоматни қаттиқ сиққанча гапирди. — Жуда қаттиқ адашяпсан, ўтирганларнинг барчаси ҳам сенга ўхшаб нотўғри фикрда, инсон қандай жиноят содир этган бўлмасин, барибир инсонлигича қолади.

— Сен, калла, нимани ҳам билардинг? — Муртазо қимир этмади. — Одам ўзининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда жиноят қилади. Бу дунёда ҳеч қандай тасодифий нарсанинг ўзи йўқ. Фалсафани ўқиганмисан?

— Унақа бетайин китобларни ўқимайман. — Фокин суҳбат мавзусининг бироз юмшаганидан хурсанд бўлди.

— Бу китоб эмас, хумкалла, фан.

Муртазонинг гапидан кейин орага жимлик чўкди. Ҳамма ўз хаёли билан банд эди. Фокин булар ухлаб қолганидан кейин Муртазони отиб ташласаммикин, деб ўйлай бошлади, бироқ журъатнинг етишмаслиги яна панд бериб, бу ўйидан қайтди. Кейин, деди ўзича, ҳаммаси ўз изига тушиб кетгач, ўлдираман. Одамда номус бўлиш керак, шунча камситишгани етар, энди бирор кишига устимдан кулишларига йўл қўймайман. Унинг бу мардлиги ҳозирча эканини, қўлида қуроли борлиги, ёнида одамларнинг камлиги унга далда бўлаётганини билмасди. Англаб етмасди-ки, лагерга қайтиб олиб боришадиган бўлса, унинг биринчи панжарасидан ўтибоқ яна ўша эски Фокинга айланиб қолади.

Булар бир-бирини отмади-ку, деган ўйда эди Абдулла, аммо роса томоша бўларди-да. У булар иккаласининг ораси бузилганидан бир томондан хурсанд эди. Ҳар ҳолда энди унга осилиб ётишмайди, иккала томон ҳам тарафдорларини кўпайтириш мақсадида қолганларга хушомад қилади. Бироқ отишиб қолгудек бўлишса аскарлар эшитиб, келиб қолишлари мумкин эди... Абдулла аскар-

лар ҳақида эслади-ю, юрагига титроқ кирди, ана-мана келиб қолишлари мумкин-да. Уларни баҳайбат, эшакдек келадиган кучуклари бор, маҳбусларни талашга мўлжаллаб махсус тайёрланган. Нақ кекирдагингга ёпишади... Шунақалардан тўрттаси келиб қолса, автомат, тўппончага қарамай, суягимизни ҳам гажиб ташлашади. Қизиқ, нега шунақа итлар қўрқиш нималигини билишмас экан, а? Ақлнинг йўқлиги учун бўлса керак. Муртазо интеллигентни қўрқоқ деди. Ақли кўплиги учун шундай дегандир-да. Қўрқиш учун ҳам калла керакка ўхшаб қолди-ку. Барибир беҳуда қўрқиб ётиш ақллиликка кирмайди. Одам жасур бўлиши керак. Абдулла ўзича шундай тўхтама келди-ю барибир юрагидаги ҳадигини қувиб чиқаролмади. Назарида аскарлар ўзининг қўрқинчли итлари билан устларига бостириб келаётгандай туюлаверди, қулоғига аллақайлардадир итларнинг акиллаши ҳам чалингандай бўлди, шундай туюлаяпти менга, деб ўзига тасалли берганига қарамай, қўрқувини босолмади. Ёдига уруш ҳақидаги кинолар тушди, немислар лагерларидан қочганларнинг ортидан кучук билан қувлашгани кўз олдида жонланди.

— Аскарлар фашистлар эмас-ку, тўгрими? — деб сўради ниҳоят, қўрқув устун келиб. — Итларига талатиб ташлашмас.

— Фашистдан ёмон, — жавоб берди Фокин.

Орага яна жимлик чўқди. Тўрттала маҳбус ҳам эртанги кун — олдинда турган номаълумлик ва мавҳумлик олдида ўйланиб қолишган. Муртазо қанчалар кўтаринки кайфиятда гапирмасин, барибир ичини ит тимдалаб кетаётгани: бир умр қочиб, яшириниб яшаб бўлмайди-ку, барчасига қўл силтаган тақдирда ҳам бир кун келиб, албатта одамлар каби яшагинг келиб қолади, давраларга қўшилмоқчи бўласан. Итдан яшириниб, қочиб яшаш уни қониқтирмайди. Аммо шундан ўзга иложим ҳам йўқ эди, дея ўзини ўзи алдашга ҳаракат қилар ва бу тасаллиларнинг барчаси бугунги кун қийноқларидан қўрқиш, бугун яхши ўтса бўлди, деган кайфиятдан ўзга нарса эмаслигини англаб турарди.

Маҳбуслар секин аста уйқута кира бошладилар. Гира-шира кўзи илинар экан Муртазо мингирлади:

— Талгат, дастлаб сен навбатчилик қиласан, Бирор шубҳали нарсани англасанг, мени уйғот. Уйқунг келгач, Абдуллани уйғот, Абдулла Фокингга топширсин. У тоза уйғонмагунча ётиб ухлама, тушундингми?

Уларнинг уйқуси, айтиш мумкин ит азобиди ўтди: ваҳимали тушлар, инқирашлар, кечки совуқ, шунингдек кийимнинг устиданда қонингни сўриб оладиган чивинлар исканжасида тўлғониб чиқишди. Айниқса Талгатга қийин бўлди. Ҳўл шим чотларига ёпи-

шиб, шунақанги совқотдики, онадан туғилганига мин пушаймон қилди.

Тонг ёришиб келаётган пайтда Муртазо кўз очса, қолган учала маҳбус ҳам гужанак бўлиб, тиррайиб ухлаб ётибди. Жаҳли қўзиб, ўрнидан тура уларни тепкилай кетди. Шусиз ҳам тушида ўзини итлар гажиб ётганини кўраётган Талгат сакраб туриб, барчаси туши эканини сезгач, шуқр қилди. Қолганларнинг ҳам уйғониши осон кечди. Муртазо уларни навбатчиликни ташлаб, ухлаб ётганлари учун роса дўппосламоқчи бўлдию, ҳафсаласи келмади, эрталабки, ёмон уйқудан кейинги ланжлик ва ур-урма барибир булар одам бўлмайди, деган тушунча бу ишни қилмасликка сабаб бўлди.

— Кетдик, — деди Муртазо тонг оқариб келаётган томонни кўрсатиб, — Лагер орқа тарафда қолди, тезроқ ҳаракат қилишимиз лозим, аскарларнинг ҳали бу ерга етиб келмаганлари, худонинг бизга марҳаматидан бошқа нарса эмас.

Маҳбуслар ўринларидан туриб, у ёқ бу ёғини тўтрилаб, кўрсатилган томонга югуриб кетишди. Ҳали бўлиқ ўт ўланлардан шудринг кўтарилмаган эди. Чопиш баробаринда сачраб, маҳбусларнинг кийим-кечакларини жиққа ҳўл қилди. Бу нарса туни билан жунжикиб чиққанлар учун ёмон таъсир қилди, совуқдан жунжиккан баданлар баттар тиришди, оч қоринлар музлади ва улардан чиқаётган титроқ бутун бадан бўйлаб ёйила бошлади. Бу туйғу анча пайтга қадар маҳбусларни безовта қилиб турди. Кейин, чопиш баробаринда таналар исигандан кейин сезилмай қолди, фақат қорин очлиги ҳамон безовта қилишдан тўхтамаган эди.

Маҳбуслар шу тарзда анча югуришди, орада ҳали қуёш чиқиб улгурмаган бўлса-да, атроф ёришиб бўлди. Тўртталасининг ҳам хаёлини «бир дам оливолсак яхши бўларди-да», деган уй қоплаб турган бир пайтда олдинда кетаётган Муртазо тўхтади ва ўзини дарахт панасига олди. Рўпарада, кичикроқ ялангликда ёғочдан ясалган эски кулба турарди.

УЧИНЧИ БОБ

— 1 —

Аскарлар илк бор дам олиш учун тўхтаганларида лагердан, шу куни кечки соат саккизларгача бориб, текширишлари ва ўша ерда тунашлари лозим бўлган кулбагача бўлган йўлнинг анчасини босиб ўтишган эди.

— Казармадан чиққанимизда соат тўрт эди, — деди лейтенант ҳаммалари ўнг келган ерга ўзини ташлаб, дам ола бошлашган пайтда. Ихтиёримизда тўрт соат бор эди. Шундан бир соатни дам олишга сарфлаймиз, қолган уч соатида эса 30 километр босиб ўтишимизга тўғри келади. Бу унчалар даҳшатли нарса эмас, тўғрими, йигитлар? Ҳар беш километрга ўттиз минутдан. Чидаса бўлади, айниқса дам олиш учун ажратилган бир соатни эътиборга оладиган бўлсак, ҳатто ўйиндай гап.

— Қизик, — деди нафасини ростлаб олган Трубиш. — Бу ўрмонларда йиртқич ҳайвонлар бўлармикин?

— Сен томонлардаги ўрмонларда нима бўлса, бу ерда ҳам шулар яшайди, — деди Нусупбеков.

— Биз томонларда нималар яшашини қайдан биламан, ўрмонни кўрмаган бўлсам, — деди Трубиш.

— Белоруссияда яшаб, а? — ҳайрон бўлди Бобоев. — Роса ойисининг угли бўлиб ўсган экансан-да, ўзиям.

— Яқин атрофимизда ўрмоннинг ўзи йўқ-ку, ҳаммаёқ дала. Картошка экилади.

— Даланинг нариёғи-чи? — масхара қилиб сўради Нусупбеков.

— Уёғиям дала. — Трубиш катта оғзини очиб кулди. — Далаларнинг четидаги ўн-ўн беш дарахт ўрмон бўлмаса керак.

Нусупбеков билан Бобоев хохолаб кулиб юборди. Индамаса булар беозор аскарни роса масхаралашларини сезган Шуйко гапга суқилди:

— Бу ерларда йиртқичлардан фақат бўри билан айиқ бўлиши мумкин.

— Айиқ йиртқич эмас, шекилли, — Трубиш шундай дер экан хавотир ила нигоҳлари билан атрофни бир кўр кузатиб чиқди. Унинг бу ҳаракатидан кўрқаётгани сезилиб қолди ва бояғи иккиси баттар хохолади.

— Айиқлар одамларга ҳужум қилмайди, — лейтенант уларнинг ҳаракатига эътибор бермай гапирди.

— Аксинча, айиқлар йилнинг айни мана шу вақтларида йиртқичга айланади, — деди Нусупбеков кулгидан тўхтаб, жиддий оҳангда. — Чунки ўрмонда ҳали мевалар пишмаган, қишки уйқудан турган айиқлар эса жуда нимжон ва оч. Улар айни пайтда ўнг келган нарсани ейишга тайёр.

— Сен буни қайдан биласан? — сўради Трубиш. — Ёки улар Олма-отанинг хиёбонларида ҳам яшайдими?

— Сенинча бирор нарсани билиш учун албатта у билан бирга яшаш керакми? — Эътироз билдирди Нусупбеков. — Мана, мен масалан, бирор марта ҳам яраланганим йўқ, аммо

ўқнинг қўргошиндан бўлишини, отилгандан кейин чўт бўлиб учишини жуда яхши биламан.

— Ҳимм, — деди Трубиш. — Демак, одамга орқадан келиб қолиб ҳужум қилиши мумкин эканда, а? Лекин сен боя нимжон, дединг.

— Бу гап нисбий, — деди Нусупбеков. — Масалан ўлиб бораётган чоғида ҳам у панжаси билан бир уриб, сенинг шу ингичка бўйнингни узиб ташлаши мумкин.

— Ўзи жуда каттами? — Трубиш қўрқувни яширолмаётган эди.

Дастлаб кулгисини қистатган бу ҳолат сержантнинг жаҳлини чиқара бошлади. Нимадан қўрқаяпти экан бу? Наҳотки куппакундузи алақандай номаълум айиқдан чўчиб ўтирса. Одам бу даражада қўрқоқ бўлмаслиги керак. Жуда ҳадиксираган тақдирда ҳам ҳис-туйғу қўрғурни сал жиловлаб туриш лозим. Сержантнинг асаблари бузилаётганига қарамай, ўзини мажбурлаб, ҳазил қилди:

— Эшакдай келади.

— Бахтга қарши, умрим бино бўлиб, ҳали мен эшакни ҳам кўрган эмасман. — Трубиш ҳазилни жиддий қабул қилди. — Унинг катталиги қандай?

— Айиқдай.

Сержантнинг бу гапидан кейин ҳатто лейтенант ҳам кулиб юборди. Трубиш эса ўзининг устидан мазах қилишаётганини англаб, қўл силтади ва аразлашгандек, тескари ўтирилди.

— Айиқ ҳақида бир нарса дейишим қийин-ку, — жиддий гап бошлади лейтенант, — аммо анави қочоқларга дуч келиб қолишдан худонинг ўзи асрасин. Бунинг ўрмон дейдилар, жанг олиб боришнинг ҳам ўзига хос томонлари мавжуд. Бунда ким кимни биринчи кўриши кўп нарсани ҳал қилади. Шунинг учун югурганда, дам олаётганда жуда ҳушёр бўлиш керак. Ҳар доим диққат-эътибор атрофда бўлиши керак. Бу қоровулда турганда расмиятчилик учун айтиладиган гап эмас. Бу бошқа нарса. Бу — ҳаёт ва мамот масаласи. Бунинг тўлиқ англаб етиш керак. Бунинг учун эса ҳеч бўлмаса бир марта, кекирдаги кесилиб, калласи ошқовоқдай осилиб ётган Ивановнинг жасадига кўз ташлашларинг керак эди. Бобоев тушуниб қолди бунинг нима эканини. Мен сенларга ўлим ҳақида гапириб, чўчитмоқчи эмасман, бу ортиқча. Эндигина ўн тўққизга кираётган йигитчалар бу туйғуни умуман хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Ва шунда хато қилишади. Ҳар ҳолда бунинг жабрини ҳозир икки дўстларинг тортиб ётибди. Биз излаб юрганмиз — бу махлуқлар сенлар куни кеча мактаб партасидан чиққанларинг билан иши йўқ. Улардан раҳм-шафқат кутиш керак эмас.

Аскарлар жиддийлашиб, унинг оғзига термулиб қолди. Лейтенант ўз гапларидан ўзи таъсирланиб, суҳбатни давом эттирди:

— Мана, Бобоев кўриб келди уларнинг қилмишларини, айтса барибир ишонмайсанлар. Бунақа ваҳшийликни шу пайтга қадар учратмаган эдим. Ивановни худди молни сўйгандек чавақлаб ташлашибди. Катта майдон қип-қизил қонга беланган. Бойконинг эса бошини уриб, ёрибди. У ҳозир ўлим азобиде ётибди. Тўғри айтишади, улар одам эмас, деб. Уларда инсонийликдан икки оёғу тил қолган холос. Шундан ҳам бошқаларга ёмонлик қилиш учун фойдаланишади. Давлат уларни бекорга панжара ортига тиқиб қўйган эмас... Ана шунақа, айиқдан эмас, одамлардан чўчиш керак. Кўрдиларингми, маҳбус эканини англаган ҳамоноқ отинглар, ўйланиб ўтириш ўлим билан тенг. Қолганини кейин ҳал қилиб оламиз. Уларда иккита автомат, битта тўппонча бор. Макаров.

— Бойконинг автоматни яхши отмайди, — деди Трубиш ўйчан.

— Нега? — Ҳайрон бўлиб сўради Шуйко. — Бузуқми?

— Бузуқмас-ку, лекин қийшиқ отади, — изоҳ берди Трубиш. — Кўпинча ўзининг нишонини кўзласа, қўшнисиникига тегарди.

— Бу нима деганинг? — сўради Шуйко.

— Нили қийшиқ.

— Ивановникичи?

— У тўғри отади, — Трубиш тушунтирди. — У биринчидан энгил, иккинчидан минорада кам туради. Бефаҳм Бойко эса минорада турганида автоматни бурчакка тиқиб қўйиб, устига ўтириб оларди. Аслида ҳамма ҳам шундай қилади, бироқ бошқалар бир сафар бир томонига, иккинчи сафар бошқа томонига ўтиради.

— Ҳали шунақа қилиқларинг ҳам борми? — лейтенантнинг юраги ачишди. — Яхшиям уруш бўлиб қолмайди. Булмаса бу армия чекиниш ва қурбон бўлишдан бошқа нарсага арзимайди. Бунақа ҳайбаракаллари армия дунёда булмаса керак.

— Душманнинг қўлидаги автомат қийшиқ отса яхши эмасми? — сўради Трубиш.

— Айни дамда яхши, — лейтенант ўрnidан турди. — Аммо уруш бўлиб қолса ҳамма автоматларимизни душманга бериб қўймаймиз-ку.

У уст бошини, кийимларини тўғрилаб, юкхалтасини елкасига осди:

— Кетдик. Ҳали анча йўл босишимиз керак.

Ҳамма ўрnidан туриб, устини тўғрилашга тушди. Сержант Бобоев эса қайтиб ўтириб, этигини ечди ва ҳафсала билан пайта-

васини қайтадан ўради. Унинг бу ишини кўриб, қолган икки аскарнинг ҳам пайтавасини қайтадан ўрагиси келиб қолди ва бу ишга киришди.

— Илгарилари энг оғир нарса шу этик бўлса керак деб ўйлардим, — деди сержант ўрнидан туриб, ерга бир-икки теп-гач.— Энди эса ҳатто борлиги ҳам билинмайди, енгилгина.

— Одам ҳамма нарсага кўникади, — деб файласуфона гап қилди Шуйко. Кейин буйруқ берди. — Чопдик.

— 2 —

Аскарлар Шуйконинг ортидан иложи борича орқада қолмас-ликка ҳаракат қилиб чопиб боришар экан боя лейтенант айтган гаплар уларнинг ўйларини бутунлай қамраб олган эди. Бошқа бир ҳолатда бу гаплар уларга зигирча ҳам таъсир қилмаслиги мумкин эди, бироқ айни дамда, нимқоронгу ўрмон, нотаниш жойлар ва ваҳимали жимжитлик кишини аллақандай қўрқинчли ўйларга бо-ришга мажбур қиларди. Айниқса сержант Бобоевнинг кайфияти ўзгарди. Ивановнинг жасадни кўргандаги туйғу бутун борлигини секин аста қамраб бормоқда. Фақат унда ачиниш, раҳмга ўхшаш туйғу устувор эди, унда Ивановнинг танаси юрагига титроқ олиб кирган, шу чуваш йигитнинг ушалмай қолган орзулар, армонлари-ни, ҳақиқатда нима бўлганини тўлиқ билолмай, тушунолмай ўлган-ни, унинг ортидан зор қақшаб қоладиган ота-онасини ўйлаб ичи ачишган, раҳми келган эди. Энди эса рўпарасидаги ҳар бута, ҳар дарахтга ҳадик билан қарай бошлади. Худди шу бута, шу дарахт-нинг ортидан қўлида болтаси билан маҳбус чиқиб келадигандай, бошига у билан уриб, қатигини чиқариб ташлайдигандай. У ўзи-нинг бу қадар қўрқоқ эканинг илгари сезмаган эди. Бутун рота олдида зир титраб турган йигит нима бўлганини тушунолмай қолди. Ўлимдан бу қадар қўрқмаслик кераклигини, барибир бир кун у билан тўқнашиш лозимлигини яхши англаб етар, шу орқали ўзига тасалли беришга ҳаракат қилаётганлигига қарамай, фойдаси бўлмаётганди. Уни наҳотки мана шундай гадейтопмас юртларда, аллақандай бетайин кишиларнинг қўлида ўлиб кетсам деган ўй қийнай бошлади. Болта каллага келиб тушганда оғрир эканми?! У шу ҳақда ўйлади-ю юраги увишди. Қандай қилиб тирик одамнинг бошини болта билан чопиш мумкин? У ўзининг бу саволига жавоб беролмай қийналди.

Сержант лейтенантнинг ортидан югуриб борар, елкасини эзиб кетаётган автомат билан юкхалтани кўтариб, кўтариб қўяр экан, одамзод жуда ваҳший махлуқот, деган тўхтамга келди. Кейин бир нарсага ҳайрон бўлди, нега энди маҳбуслар айнан болта билан хужум қилишлари керак? Улар болтани қаердан олади? Нега

хаёлида фақат болтагина уралашиб қолди? Кейин бунинг сабабини тушуниб етди. Сиёсий дарслар чоғида командирлар маҳбусларнинг нақадар ваҳшийликларини таърифлар эканлар, аксарият ҳолларда суратлар ҳам кўрсатишар эди. Уларда аскар йигитларнинг чавақланган, таналари бурдаланган мурдалари ифодаланган бўлади. Бобоевнинг ёдида шундай суратлардан бири жуда қаттиқ муҳрланиб қолган. Унда аскар йигитнинг бошига худди кунда каби катта болта санчиб қўйилган эди. Болта тиги жуда чуқур ботган, ҳатто аскарнинг ўнг кўзини ҳам кесиб ўтган. У бу қотилликни қай ҳолатда содир этилганини билмаса ҳам жуда яхши тасаввур қилди: аскар йигит қўлида болта тутган маҳбусга дуч келган. Кўзлари чақнаб кетган ҳолда орқага тисарилган ва, албатта, ўлгиси келмаган. Узоқ-узоқларда қолган ота-онаси, ака-укаларини эслаган. Наҳотки уларни кўролмай улсам деб уйлаган, улар менинг бу тарзда ўлишимга рози бўлишмайди, чидашмайди, деган хаёлга борган. Кейин эса ўзининг шу бегубор, хуснбузар тошган юзига болта санчилишини тасаввур қилган, юраклари увишиб, титраб кетган ва бу ўйдан ўзини бутунлай йўқотиб қўйган. Булмаса қочишга, ҳеч бўлмаса юзини яширишга ҳаракат қиларди. Кейин яна уйлаганки, маҳбус мени ўлдирмаса керак, ахир уни танимасам, иккаламизнинг ўртамизда бўлишадиган нарсамиз бўлмаса, эгнимдаги мана шу кийимим учунгина ўлдирмаса керак, бу адолатсизлик-ку, дея ўзига тасалли берган, ўзини алдамоқчи бўлган. Кейин «гарччч» деган товушни эшитган ва кўз олдида олов чақнаган-у ҳеч нарсани сезмай, кўрмай, билмай қолган. Аслида у ҳали болта ҳавода келаётган пайтдаёқ ўлиб бўлган.

Сержант ушбу аскарнинг ўлимини ўзича мана шундай тасаввур қилган, унинг ўрнига ўзини қўйиб кўрган ва жуда қаттиқ кўрқиб кетган. Нима бўлса ҳам фақат болта аралашмаса бўлди, деб уйлаган эди ўшанда. Унда хизматта янгитдан келган вақтлари эди. Сержантларнинг камситишлари, тил билмаслик оқибатида яккаланиб қолиш, ватан ва ота-она соғинчи — буларнинг барчаси киши кўнглини нозиклаштириб қўяди. Сурат ҳам шунинг учун оғир таъсир қилган.

Кейинчалик, кичик сержант унвонини олиб, бу ерга хизматга келгач дийдаси қотиб, даққи бўлиб кетганига қарамай, уша сурат бутунлай ёдидан кўтарилмаган экан.

Ўн беш дақиқа югуришганларидан кейин бир ялангликка келиб, лейтенант тўхтади, қолганлар ҳам тўхтаб, чуқур-чуқур нафас олар экан, унга савол назари билан қарашди.

— Ҳаммаси жойида, — деди Шуйко компасига қараб, сўнг сумкасидан карта олиб, ерга ўтирди. — Қардалигимизни аниқлаб олишимиз керак. Бошқа томонга кетиб қолмайлик.

Сержант унинг елкаси оша ерга ёйилган картага қаради ва ўзи тасаввур қилганидек ҳеч вақони англолмади.

— Биз мана бу ердамиз, — деди Шуйко кўрсаткич бармоғи билан сарғиш тусли, кичик айланага ўхшаш шаклни кўрсатиб. — Мана буниси эса биз тунашимиз лозим кулба.

У кичик тўртбурчак шаклни кўрсатди.

— Бир энлик йўл қолибди, — деди Нусупбеков.

— Масштаби бирга ўн километр. — Шуйко шундай дея картани тахлаб, жойига солиб қўйди ва ўрнидан турди:

— Энди озроқ юриб кетсак ҳам бўлади. Қоронғу тушгунга қадар барибир етиб оламиз.

— Балки бироз ётиб дам олармиз?! — ҳансираб турган Трубишнинг бу гапи лейтенантга ёқмади.

— Юриш керак, — деди у қатъий ва тўғри ялангликни кесиб ута бошлади.

Сержант Бобоев Трубишнинг рангига қараб, раҳми келди. Илгари ҳам бу оқкўнғил, эрқароқ, содда йигитчани ҳурмат қилиб юрар, ўзининг укасидек кўрарди. Бироқ унги келиб қолганда дўшослашдан ўзини тийиб туrolмайди. Ҳозир ҳам муштини дўлайтириб, устига бостириб борди. Трубиш нимжон гавдасини олиб қочди ва кўзларини пирпиратиб кулди:

— Ўртоқ сержант, ўртоқ сержант, мен ҳазиллашдим, чоп десангиз чопиб ҳам кетаман.

Нусупбеков уларга қарамай, лейтенантга эргашди. Шуйко эса орқада содир этилиши мумкин машмашани сезса-да индамай йўлида давом этди.

— Автоматни ол баққа. — Сержантнинг дўқи Трубишни довдиратиб қўйди.

— Нега?

— Ол, э. — Сержант унинг елкасидан силтаб автоматни тортиб олди ва йўлида кета бошлади. — Анграйма, кетдик, чўмич.

Бу Трубишнинг бир йил хизмат қилиб қўйганига ишора эди. Ялангликда кетиш сержантга ёқиб қолди. Кўрқинч камроқ. Аммо бунақа ялангликлар кам. Бундан ташқари хаёли фақат болтада бўлган сержант ялангликда автомат учун жуда яхши нишон эканликларини унутаятганди. Кейин яна ўрмон бошланди. Унинг турли хил қурт-қумурсқалари-ю ҳашаротлари сержантнинг гашини келтиради. Фақат бир нарса — серсув ўтларнинг бўлиқлиги жуда завқлантирди. Мана қаерда қўй боқиш керак экан, деб қўйди ўзича. Унинг юртида бунақа ўтлар кишининг тушига ҳам кирмайди. Юртини эслади-ю уни хаёл олиб қочди.

У ўшанда етти ёшдаги болакай эди. Юзлари лўппи, оппоқ, сочлари тикрайган, қоп-қора. На гами ва на ташвиши бўлган

бегубор болалик. Ўша йили эрта баҳорда отаси бозордан тўртта қўзичоқ олиб келди: кичкина, жунлари жингалак, дикирлаб чопади. Отаси уларни Жамол (сержантнинг исми шунақа эди) катта йигит бўлиб қолди, боқиб юради, деган ўйда олиб келган эди. Қўзичоқларнинг биттаси унга айниқса ёқиб қолди: у қолганларга ўхшаб қора эмас, қизғиш-қўнғир тусдаги бу қўзичоқнинг юнлари ҳам текис, ялтираб туради. Акалари бу қўзичага Миша деб исм қўйиб берди. У пайтларда, улар томонда бундай номлар жуда сирли туюлар ва шундай деса қўзича ҳам бошини кутариб қараётгандай эди. Шундай қилиб у қўзичоқ билан жуда чиқишиб кетди. Ёз бўйи адирларда, уватларда боқиб юрди. Кузга бориб, Жамол мактабнинг 1-синфига қатнай бошлаганда улар улғайиб қолган эди. Ўқиш чоғида ҳам қўзиларидан ажралишмади. Эрталаб боқиб келади, иккинчи сменада ўқимайдими, кейин мактаб пайтига қадар ўйнайди, қишлоқдошлари «ходим» деб атовчи, қишлоқ меҳнаткашлари учун бериладиган радиоэшиттириш бошланганда мактабга кетади. Ўқишдан қайтгач, бир парча нон, бир дона помидорни тишлаб, адирга кетарди. Бу пайтга келиб уларнинг жунларини отаси иккаласи олиб ташлади. Қўйларнинг кейинги чиққан жунни олдингиси каби жингалак бўлмади. Бу эса Жамолга ёқмади. Ўн-ўн беш кун уларни ёқтирмай юрди, аммо бунга ҳам кўникиб кетди. Қишда эса уларни оғилдаги қўрага қамаб боқишди. Баҳорга келиб отаси уларнинг учтасини сотиб юборди, қизғиш туслисини ҳам бозорга олиб чиқмоқчи булган эди-ку, Жамолнинг кўнмаганлиги бу ишни орқага суришга мажбур қилди. Дастлаб қизил қўчқор маъраб роса жонга тегди. Кейин бўйнидаги арқонга ҳам кўникди. Ёнидаги бузоқча билан чиқишиб кетди. Жамол уларга дала-даштлардан ўт ўриб келар, ойиси билан уришиб сигирнинг тоғорасидан емларини олиб, қўчқорга берарди. У бундай боқувдан роса семирди. Қўчқор ҳам Жамолга кўникиб кетгандай эди. Аммо шу йил август ойида Жамол ҳали ҳам тўлиқ англаб етолмайдиган, кечиролмайдиган ҳодиса рўй берди. Мактаб яқинлашиб келаётган эди. Отаси пулсиз қийналиб юрган пайтлар. Жамолга, акаларига, опасига янги кийим-кечак қилиш керак эди. Пул эса йўқ. Отаси «Миша»ни сотишни кўпдан буён ният қилиб юрар, бироқ ўғлининг юзидан ўтолмай, унга ачингани учун ҳам индаёлмаётган, пайсалга солиб келаётган эди. Бир куни қорачадан келган, қориндор, тез-тез гапирадиган, ҳар икки гапнинг бирида «ҳим» деб бурнини тортиб қўядиган Раис бува ўйларига келди. Отаси билан суҳбатлашаётганда англадики, уникага вилоятдан ну-фузли меҳмонлар келган. Зудлик билан бир қўй сўймаса бўлмас эмиш.

— Қишлоқда тузукроқ қўй йўқ, — деди у «ҳим» деб олгач. — Шу бойлаб қўйган қўйингни сотсанг...

Бу гап отасига ҳам маъкул келди. Олдинга иккаласи сайисхонага ўтиб, боғлоғлиқ қўйнинг белини, думбаларини ушлаб кўришди. Кейин нархини сиз айтинг, сиз айтинг, қилиб туришди. Ниҳоят отаси:

— Уч юз, — деди.

Раис икки юздан бошлади. Орада анча-мунча тортишув бўлганидан кейин икки юз қирқ сўмда тўхташди ва барака берилди. Бу орада Жамол бир чекада индамай тураверди. Ниҳоят Раис буваннинг усти кир-чир шофёри қўйнинг арқонини ечаётганда тўполонни бошлади. Олдин арқонга ёпишди, кейин қўчқорга. Бермайман, деганча бақириб йиглаб ҳовлини бошига кўтарди. Жамол отасининг эркаси эди. Унинг бу тўполонидан жаҳли чиқмади. Фақат пулни унинг ойсига бердию «ўзларинг ҳал қилинлар», деб кўчага чиқиб кетди. «Бу унинг қўйи эди», деди кетар экан орқасига бир қараб, гуноҳкорона оҳангда. Ойиси унга велосипед ваъда қилди, у кўнмади, Раис бува чўнтагидан бир сиқим пул чиқариб, ичидан битта янги қип-қизил ўнтакликни олиб, унга узатди. У пулни отиб юборди. Раиснинг ҳайдовчиси анча қаҳри қаттиқ кишилардан экан, Жамолни туртиб итариб юбордию арқонни тихирлик қилаётган қўйнинг думбасидан ўтказиб, судраб кетди. Жамол йиглаганича қолаверди. Акалари эса очикдан очик унинг устидан кулди. Шундан кейин у энг яқин кишисини йўқотган одамдай анча маҳал ичкиб юрди. Уни қўчқорнинг пулига келган янги кийим-кечақлар ҳам, отаси овуноқ бўлсин учун олиб келган иккита улоқча ҳам овутолмади.

Кейинчалик, кеч кузга бориб отаси касал бўлиб қолди. Дорига пул тополмай қолган кезларда хонадоннинг энг қадрли ҳайвонларидан бири — отни сотиб юборишди. Отаси бир пайтлар чавандозлик қилган, сўнг бу касбни ташлаб юборган бўлишига қарамай, отни яхши кўрарди. Ушбу отни эса тойчоқлик кезларида нариги қишлоқлик бир алкашдан, ичиб, уч-тўрт кунлар тойга қарамай қўйишини эшитганидан кейин, унга ичи ачиб сотиб олган. Аммо той роса қийналган, озиб-тўзиб кетган экан. Шу-шу, ўрганиб қолган эмасми, от ўз тезагини ўзи ерди. Аммо жуда ақлли ва вафодор эди. Жамол кичик пайтларида кечки пайт кўчага чиқиб, отаси келишини пойлаб турарди, узоқдан кўриниши билан чопиб борар ва отаси уни отга миндириб оларди. От у пайтларда шунчалар катта, баланд эдики, у ўзини тоққа чиққандек ҳис қилар, чўчирди ҳам. От оилага қадрдон бўлиб қолган. Жамол бор, у бор. Аммо отаси ноиложликдан уни ҳам сотиб юборди. Қизил тусли бу от остонадан чиқар маҳали орқасига қайрилиб қаради, унинг кўзлари жиққа ёш эди, Жамол буни аниқ кўрди. Кейин у қаттиқ кишнади ва олдинги оёқларини кўтарди. Янги эгаси эса бундан чўчиб тушди.

Кейин — қиш чоғида, сандал четида отаси мактабдан қайтган Жамолнинг бошини силар экан, сўрашни одат қилди:

— Оптимизни кўрдингми, болам?

От мактаб ёнида яшайдиган бир кишига сотилган эди.

— Кўрдим, ҳовлисига бойлаб қўйибди, — дерди Жамол. — Жуда совқотган, қалтираб турибди, қорни ҳам очга ўхшайди... Оптимизни қайтариб олайлик, ота.

— Эй болам, болам-а... — отаси шу гапни айтганча жимиб қолар, уйга чўмар эди.

Отаси умрининг охирига қадар шу пушаймонда кетди. Янги эгаси эса отни баҳорда гуштга топшириб юборди...

Жамол нима учун айни дамда ушбу воқеаларни эслаб қолди? Наҳотки мана шу кичик воқеалар унинг ҳаётига шунчалар жиддий таъсир кўрсатган бўлса? Ёки фақат Ивановнинг ўлими туфайлигина ёдига тушдими булар? Аммо, қанчалар эриш туюлмасин, Иванов кўчқори ва оти каби унга қадрдон эмас. Бироқ инсон эди. Улар орасида жуда катта фарқ мавжуд эди. Тўғри инсон ҳайвондан юқори туриши керак, аммо улар Ивановдан кўра яқин эди... «Мен аёлларга, ёш болаларга ўхшаб қолаяпман, деб ўйлади Жамол, армияда кўнгилчанлик кетмайди». У шуларни ўйлаб, хизматга келганидан буён икки кишига раҳми келганини эслади. Биринчиси, минорада, нариги аскарнинг ўқидан ўлган йигит ва бутун кекирдаги кесилган Иванов. «Ўзим ҳам жуда раҳмсиз бўлиб кетган эканман, деб ўйлади сержант Шуйконинг ёнида кетиб борар экан, икки йил давомида фақат икки кишига ачинибман, холос. Улар ҳам тирик эмас. Бўлмаса қанча аскарларнинг тишини синдирдим, бошини ёрдим, бурнини қонатдим, қовурғаси синганлар ҳам бўлди. Ўзимни қанчалар дўппослашди».

Тўғри, у сержантликка ўқиб юрган кезларида ўзига роса ачинган, раҳми келган, аммо бўлинма командирларининг устидан масхаралашларига қарши қўлидан ҳеч нарса келмаган. Аллакимларнинг қилган ишлари учун кечалари ҳожатхона тозалаб, картошка артиб, кунни билан сафда юришни ўрганар эди. Шуларни ўйласа бояғи ачинишлардан асар ҳам қолмайди. Унинг кўнглида нафрати кўп, аскарларни қанча қийнамасин, уларнинг барчасини сарфлаб бўлгани йўқ. Қайтанга, кўпаяди, холос. Ҳали уларнинг каттагина қисмини ватанига ҳам олиб кетса керак.

Шуйконинг қистови билан яна югуриб кетишди. Иккита автомат, юкхалта билан чопиш сержант учун оғир эди. Аммо Трубининг чарчагандан ранги оқариб, йиқилиб қолай деб келаётганидан, ҳаммасига чидаб борарди. Бу ер лагер эмас-ку, «дембел-у» «чўмич» қилиб ўтирсак иш битмайди.

Улар гира-шира қоронгилик тушаётган пайтда айтилган кулбани топиб борди. Бунгача эса тўрталасининг ҳам булари бўлди. Ҳушёр бўлишимиз керак, деб ўз қўрқувларини яширишга ҳаракат қилишларига қарамай, бу очиқ-ойдин ҳолатдан қочиб қутилиб бўлмайди. Айниқса қош қорайгандан сўнг ҳар бир бута, ҳар бир дарахт уларга маҳбус бўлиб кўрина бошлади. Улар тўрт маҳбус бу ўрмонга урвоқ ҳам бўлмай кетишини жуда яхши билади. Аммо кўнгил душман. Агар қочқинлар бўлмаганида, айиқ, бўрилардан, улар ҳам бўлмаса ажиналардан кўрққан бўлишар эди. Кўнгил ўзини чўчитадиған, кўрқитадиған нарсени албатта топади.

Кулбанинг туси қанақалигини йигитлар нимқоронгуда яхши англаб ололмади. Ҳар ҳолда у ойналари йўқ деразаси ланг очиқ, қийшайиб қолган эшиги билан кишини ютаман, деб турибди. Кулбага дуч келишганларидан кейин ҳам улар атрофда ўттиз дақиқага яқин ўралашиб юришди. Бу Шуйконинг тактикаси эди. Олдинга жим кузатишди, кейин лейтенант:

— Қуршаб олганмиз, таслим бўлинглар! — деб бақирди.

Нариги томондан жавоб бўлмади-ю у йигитларнинг олдида бироз уялди. Трубиш билан Нусупбеков бир-бирига: «бу жинни-ми нима бало?» — деган маънода қараб олди.

— Бу ерга келишмабди, шекилли, — деди ҳаракатини оқлаш учун лейтенант. — Тўғри-да, нимаям қилишади бу пучмоқда. Ўрмон катта бўлса.

У шу гапларни айтганча кулба томон кетди. Қолганлар унга эргашди.

Кулба атрофи қуюқ ўрмонлик билан ўралган, озроққина тепалик бўлган ялангликда жойлашган. Гира-ширада улар келган жойнинг қарама-қарши томонида қорайиб, кичикроқ йўлак кўринди. Кулбанинг ташландиқ экани қоронгуликда ҳам сезилиб турар: эшикка қадар ёввойи ўтлар билан қопланган, оёқ излари кўринмайди. Шуйко кўл фонарини ёқиб, дастлаб дераза орқали бориб, ичкарини кўздан кечирди. Чанг-чунг, полга қадар чўзилиб ётган тартанақлар бу ерга яқин ўртада одам боласи қадам босмаганидан дарак беради. Улар эски эшикни гийқиллатиб тепиб, ичкарига кирди. Кулба бир хонадан иборат, бир дераза, унинг қарама-қарши томонида каттагина туйнук мавжуд эди. Хонанинг тўрида, каравот учун қўлланилган бўлсак керак, кичикроқ супача, эшик ёнида печканинг ўрни, печканинг ўзини эса алақачон ўмариб кетишган шекилли, ўрнида култепа қолган.

Аскарлар очиққан ва ўлардай чарчаган. Чангта қарамай, сержант ўзини супачага, Трубиш билан Нусупбековлар полга ташла-

ди. Трубиш ҳатто юкхалтасини очиб, уни титкилай бошлади. Шуйко эса юкхалтасидан шам чиқариб, ёқиб ўртага қўйди.

Шамнинг гира-шира ёруғида ҳар ким ўзига тегишли юкхалтадан лаш-лушларини чиқариб, овқатланиш тадоригини кўрди. Улар роса очикқани туфайли ҳам, бир-бирларига қарамай, консерваларини очишга тутинди. Трубиш эса ҳатто банкани тўлиқ очиб бўлишгача сабри чидмай, бир қўли пичоқни ушлаганча, иккинчиси билан қути ичидаги пайраҳадек юпқа қилиб пиширилган қуруқ нондан бир бўлакни синдириб, оғзига солганча катирлатиб чайнади. Кейин ишини давом эттирди. Уни зимдан кузатиб турган сержант Бобоев автоматнинг қундоғи билан туртди:

— Қамокдан чиққанга ухшайсан, а? Оч баччагардан қоч баччагар, деб шуни айтишса керак-да. Манави матаҳинг ёдиндан ҳам кўтарилиб кетдиёв.

Трубиш айна пайтда ўзига халақит берганларидан норози эди, шундай бўлса ҳам тиржайиб, нон синдирган қўли билан автоматни тортиб, ёнига келтирди, шунда ҳам иккинчи қўлини пичоқ билан консерва қутидан олмади:

— Қамокдан бўлмай, қайдан келаяпмиз? — Трубишнинг оғзидан бир-икки қуруқ ушоқчалар учиб чиқди ва у бунга эътибор бермай ўз ишини давом эттирди. — Панжаранинг нариёғида турдинг нима-ю, берёғида турдинг нима, фарқи йўқ, иккаласи ҳам бир гўр.

— Худо дегин, нариёғига тушиб қолмагин, — гапга қўшилди ўтмас пичоқ билан консерванинг оғзини очолмай сўқиниб турган Нусупбеков. — Бўлмаса, ўтирганлар сенинг ички қўшинларда хизмат қилганингни билиб қолиб, роса адабингни бериб қўйишади.

Лейтенантнинг пичоғи қолганларники каби автоматники эмас, у маҳбуслар томонидан ясалган, анчагина ўткир эди. Шунинг учун ўзининг гўштли консервасини барчадан бурун очиб бўлди ва ташқарига чиқиб, шу ердаги қуриган шох-шаббалардан йиғиб, кичик гулхан қилди. Банканинг қопқоғини ёпиб, олов ёнига қўйди. Консерваланган гўшт тез исиб, атрофга иштаҳани қитиқлайдиган ҳид тарата бошлади. Бундан ичкарида ўз амаллари билан машгул бўлганларнинг асаби янада таранглашди, сержантнинг иштаҳаси қўзиб, зўр бериб қутини очишга киришди. Лейтенантдан пичоғини сўрамоқчи бўлди-ю андиша қилди, ким билсин бунинг феълени, инжиқлиги тутиб ўтмаслаштириб қўйибсан, деб ётадим. Сержант консерва банканинг қопқоғини, бураб, бу ёғини айлантириб, сарсон бўлиб турганида Трубиш билан Нусупбеков эса консерва қутини қийшайтириб бўлса ҳам қопқоқнинг ярмидан ортигини очиб бўлган эди. «Шу ёғи ҳам етади, деб ўйлади Трубиш ичида-

гиларни бир амаллаб сугуриб оларман, олдин иситиб келай». Икки аскар чиқиб кетгандан кейин, сержант ҳам қутини қийшайтириб, ичидаги сувларини оқизиб бўлса-да, очди. Олдин қозончага солиб, иситмоқчи бўлди, кейин оловда қозончанинг бу ёғи куйиб, қорайиб кетишини ўйлаб, фикридан қайтди. Унга бу қозончалар тешилиб кетса ҳам фарқи бўлмаслиги керак, аслида, эрта-индин уйига кетадиган одам. «Янаям давлат мулкани ўйлайман-да», деди ўзига ўзи ва ташқарига чиқди. Бу ерда гулханнынг уч томонидан учаласи ўз банкаларига термулиб ўтиришибди. Шуйко сержант Бобоев келиши ҳаманоқ қўлидаги косов билан банкасини ташқарига суриб чиқарди ва совинини кута бошлади. Сержант эса унинг ўрнига ўзиникини қўйди.

— Ажойиб тун бўлаяпти, — деди Шуйко. — Шу ерда овқатлана қоламиз, гулхан атрофида. Фақат ичкаридаги шамни ўчириб чиқиш лозим. Яна ҳаммаёққа ўт куйиб юбормайлик.

Орага жимлик чўкди.

— Тушунмадим, — деди Бобоев бироз ўтиб ва Нусупбековга қаради. — Командирнинг гапини эшитмадингми? Югур шамни ўчириб, қуритилган нонлардан озроқ олиб кел, қошиқларни... автоматларни ҳам келтир.

У шундай деганича лейтенантга қаради:

— Менимча автоматларни ўзимиз билан олиб ўтирганимиз дуруст, ҳар ҳолда қуён овига чиққанимиз йўқ.

— Маъқул, — деди Шуйко. — Қорин очиб, хушёрликни унутиб кўяй дебмиз-ку.

Атрофга бутунлай қоронғилик чўккан. Ҳар хил қушлар, жонзотларнинг турли товушлари, ороми бузилган қушларнинг дарахт шохларига урилиб учини киши кўнглида ваҳима уйғотади. Тез орада гулхан атрофида ҳар хил ҳашоратлар учиб айлана бошлади. Чивинлар эса ҳар доимгидек очиқ жойни учратдими, ниш уриб қочиш илинжида.

Нусупбеков автоматларни икки елкасида, бир қўлида қошиқ, иккинчисида эса қоғоз халтачада нон кўтариб чиқди ва йигитларга тарқатди. Нонни эса лейтенантга яқин жойга қўйди.

— Трубиш, — деди сержант Бобоев автоматини орқасига осиб олар экан. — Чоп шох-шабба териб кел. Кўрмаяпсанми, олов ўчиб қолаяпти.

Трубиш ўрнидан турди ва ваҳимали ўрмон томонга қарата икки қадам қуйиб, тўхтади. Орқасига қарата сўради:

— Боя айиқ ҳақида нима дегандиларинг?

— Бораверсанг-чи, — деди сержант. — Агар у сени еб қўядиган бўлса нақ миясини қатигини чиқариб ташлайман.

Унинг гап оҳангидаги ҳазилни сезган Трубиш бироз жонланди. Тўғриси айтганда айиқдан қўрқатгани йўқ. Унинг ҳадиги маҳбуслардан, бироқ бу ҳақда гапириш бироз ўнғайсиз, ҳамма кейин устингдан кулиб юради. Айиқнинг йўриги бошқа. У булар учун сирли мавжудот. Ундан қўрқиш мумкин, буни кечирса бўлади. Қўрқув Трубишни шу атрофда куймаланиб юришга мажбурлар эди. Шунинг учун ҳам у яланглик тугайдиган жойгача борди-ю шу атрофни оёғи билан тепиб, пайпаслаб, шох шаббаларни тера бошлади. Бир қарагай остига уйиб ташланган қарагай гуддаларига кўзи тушиб, аввалига уни айиқ деб ўйлаб, қочмоқчи бўлди, лекин шарманда бўлишдан уялиб, синчиклаб қараб нима эканлигини англади ва орқага қарата бақирди:

— Эй, бу ерда бир арава гудда бор экан, ким олиб келиб уйган бўлиши мумкин?

— Тепада қизиштишнинг ини бўлса керак, — изоҳ берди Нусупбеков ўтирган жойидан, — қиш бўйи чақиб чиққан. Унинг калласи, биласанми, болғадай гап.

«Ҳамма нарсани биламиз, — деди ўзига ўзи Трубиш, унинг билимдонлигидан гаши келиб, — студент». У бир кучоқ ўтин йигиб келиб, Шуйконинг орқасига ташлади. Лейтенант ўтиндан битта-битта олиб, гулханга қўя бошлади.

Гуруҳ тўла таркибда гулхан атрофида йиғилиб, иссиқ овқат ва иссиқ қошиқлар билан оғизларини кўйдирганча овқатлана бошлади. Олдинга барчаси жим эди, кейин қоринга бир нарса кириб, нафс озроқ ором олгач, шу қисқа вақт ичида бир бирларини яхши билиб олишган эмасми, суҳбат бошланди.

— Уртоқ лейтенант, миллатингиз нима? — сўради Бобоев қошигини ялаб. — Фамилиянгизга қараганда русга ўхшамайди.

— Русман, — деди лейтенант. — Русларнинг энг қадимийларидан. Нимайди?

— Билмадим-да, — унинг гапига ишонмади Бобоев. — Армияда менимча ҳамма ўзини рус ҳисоблайдими, нима бало. Мана чувашларнинг барчасини исм-шарифи русларникидан. Лекин афтига қарасанг, ўхшамайди, юз тузилиши ўзгача. Ҳатто бир хиллари русчани тузукроқ билишмайди ҳам, исм шарифи эса гирт ўрисча. Сизники эса Шуйко. Ҳеч русча фамилия эмас. Украинча бўлиши мумкин.

— Бунисини билмадим, — лейтенант унинг гапига аҳамият бермади. — Ҳар ҳолда тугилганимдан буён русман, отам ҳам, онам ҳам рус бўлишган. Мен қайдан хоҳол бўлишим мумкин?

— Хоҳол билан украиннинг нима фарқи бор? — унинг иззат нафсига тегиб қўйишдан чўчиган сержант мавзунини буриб юборди.

— Эски латифани эшитмаганмисан? — Шуйко кулди. — Украин Украинада яшайди, хохол эса қаер яхши бўлса ўша ерда.

— Лекин бу армияда ҳамма ўзини рус деб таништириши рост, — сержант барибир айтганидан бутунлай кечиб юборадиганлардан эмас. — Мана, манави Нусупбековнинг агар кўзлари сал қисиқ бўлмаганида ва сочларининг ранги сариқми, қизғишми бўлганида алақачон ўзини Иванов деб таништирган бўлар эди. Тўғрими?

— Мен европалашган қозоқман, — деди Нусупбеков. — Рус мактабида ўқиганман, институтда ҳам европа гуруҳидаман.

— Қайсинисида ўқийсан? — сўради Шуйко.

— Политехникада.

— Бўлмайди, — деди Бобоев. — Қизлар кам.

— Бас, деганча Нусупбеков қошигини консерва банканинг ичида қолдириб гап бошлади. — Тўғри, миллий гуруҳда қизлар кам ўқишади, (Шуйкога қаради) бизда қизлар кўпроқ тиббиётга, ўқитувчиликка қизиқишади. Мен европа гуруҳида ўқийман, дедимку. Шунақа ажойиб қизларимиз борки, (сержантга қаради) кўриб илҳоминг келади. Кийинишини айтмайсизми, бай-бай. Унақасини сен етти ухлаб тушингда ҳам кўрмагансан, калта юбкалар, тор шимлар, пошнаси баланд туфлилар, тарс-тарс қилиб келиб қолишади-ки, ўқиш ҳам ёдингдан кўтарилиб, ортидан судралиб кетиб қолганингни билмай қоласан.

— Жа, оғзингдан сўлагинг оқиб кетаяпти, — сержантнинг бироз жаҳли чиққандай бўлди. — Ўзинг умрингда бирор марта қиз бола деганлари қандай бўлишини кўрганмисан?

— Бўлмасам-чи, — Нусупбеков бироз ўйланиб қолди. — Бир марта, армияга келишдан олдин, имтиҳонларни топшириб юрган пайтимда курсдошим ўзининг ётоқхонасига меҳмонга чақирган. Шампанский ичганмиз. Кейин, айтсам оғзинг очилиб қолади... Мен ўйламаган нарсалар бўлган... Ишқилиб, эртанси куни чиройли кийиниб, ўқишга келаётганини кўриб, қотиб қолганман, кечаси билан бир ишлар қилиб, бундай бемалол келиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмаганман. Уялиб, беш кун институтга бормай юрдим. Кейин армияга олиб кетишди. Ўзинг-чи? Нечтаси билан?

Сержант индамай қолди.

— Кўп, — деди бироз жимиб тургач. — Санамаганман.

Бироқ у ёлгон гапирётганимни булар сезиб қолди, деган ўйда юзлари қизариб кетди. Бошини ҳам қилиб, гулханнинг чарсиллашига термулиб тураверди. Қолганлар учун эса бунинг аҳамияти кам эди.

— Мен ҳам ҳисобини олмаганман, — деди Шуйко уйчан бир оҳангда. — Аммо биринчиси ҳеч ёдимдан чиқмайди. Отам ҳарбий бўлган. Фақат ички кўшинларда эмас, авиацияда хизмат қиларди. Биз Тираспол шаҳрида яшар эдик. Мактабнинг ўнинчи синфида ўқирдим. Мактабимизга шу ёшгина қиз шаҳардаги пединститутни битириб, ўқитувчи бўлиб келди. Бирам чиройли-ки, ҳеч ҳисоби йўқ. Молдаванкаларни кўрганмисилар? Кўп нарсадан куруқ қолибсизлар. Уларнинг сочлари қора, кўзлари, қошлари қора бўлади. Бироқ юзлари оппоқ, силлиқ, кейин овозлари ҳам ёқимли. Бугдойранг молдаванка, деган кўшиқ ҳам бор, эшитгандирсилар? «Жангга фақат қариялар боради» деган кинода айтишадди, зўр кўшиқ... Ишқилиб, шу молдаванка қиз бизга муаллим бўлиб келди. Химиядан дарс берарди. Химияни биласанлар-ку, улардай зерикарли ва аҳмоқона фан. Мен яхши ўқишимга қарамай, бундан кўп уч олардим. Бир куни ўша қиз, исми Галя эди, мени «сен билан кўшимча машгулот ўтказишимиз керак, кейин ҳовлимизда бироз ишлар бор, шунга қарашиб ҳам юборасан», деб уйига олиб кетди. Шаҳар марказидан сал пастроқда, пиёдалар полки томонга кетаверишда ҳовлилар жойлашган, унинг уйи ўша ёқда экан. Бордик. Айтган иши заводда суви сиқиб олинган бир машина олма пучогини бочкага ташиб солиш экан. Аммо бўларимча бўлдим. Ўзи ҳам бироз ёрдам берди-ку, аммо асосий оғирлик менинг зиммамга тушди. Икки соат деганда ташиб бўлдим. Уйда ўша куни ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ экан. Ишдан кейин, хонага олиб кириб, зиёфат қилди. Билмасаларинг керак, молдаванларнинг уйларида бир-икки бочкадан виноси бўлади. Жуда ажойиб. Ўшандан бир кўзачада сузиб келиб, стаканга қуйиб берди. Қандай бўлар экан, деб иккиланган эдим, олавер деди. Ичиб юбордим, кейин яна бир станканни ичдим. Орадан ўн дақиқа вақт утар ўтмас, бошим айланиб, баданларим қизариб кетди. Бир маҳал қарасам, ўқитувчимиз юзларимни силаяпти. Шундан кейин қандай қилиб, нарига уйдаги тўшакка келиб қолганимизни ўзим ҳам билмайман. Ё у мени кўтариб келган ёки мен уни. Ишқилиб, ҳамма гапдан кейин ҳам анча маҳал чўзилиб ётдим, ҳолим йўқ эди туришга. Ниҳоят ўқитувчимиз турғизиб, чиқариб юборди. Аммо эртанси куни сенга ўхшаб уялиб юрганам йўқ.

— Бу масалада белоруссиялик полякларда қандай? — Нусупбеков ёнида ўтирган Трубишни туртди.

— Йўқ, бизда ўқитувчилар билан юришмайди, — чўчиб тушди Трубиш.

Унинг бу гапидан ҳамма кулиб юборди. Ингичка овозининг ўзиёқ кулгилди эди.

— Нимага куласизлар? Бор гап шу-да. Трубиш ўзининг хафа бўлганини кўрсатмоқчи эди, аммо иложини қилолмади, катта оғзини илжайтириб тураверди.

— Қизларни сўраяпман, — деди Нусупбеков.

— Қизларимиз ажойиб, биттаси ҳам юришмайди, — деди Трубиш овқатланишда давом этар экан.

— Қайдан биласан? — бу сафар сержант сўради.

— Биладан-да, ҳеч кўрмаганман.

— Сенга кўрсатиб ўтирар эканми, — лейтенант шу гапларнинг ортидан файласуфона қилиб қўшиб қўйди. — Бу дунёда юрмайдиган қиз зоти бўлмайди.

— Йўғ-э?! — сержант ишонмади.

— Ишонавер. Бу борада анча-мунча тажрибам бор. — Шуйко ишонч билан қатъий гапирди. — Бу масаладаги китобларнинг ҳам анчасини ўқиб қўйганман.

— Балки русларда шундайдир, сержантнинг ишонгиси келмади.

— Бу нарса миллат ажратмайди. Аёлларнинг физиологик тузилиши барча миллатларда бир хил. Лейтенант оловга шох ташлади. Наҳотки сотилмайдиган аёллар қиммат туради, деган латифани эшитмаган бўлсанг?

Бобоевнинг кайфияти бузилди. У табиатан рашкчи йигит эди.

— Аёл консерва қутиси, — деди Трубиш ўзининг ярим очик консерва қутисига қошиқ суқар экан. — Бир киши очади, ҳамма фойдаланади.

Сержант Бобоев муштини дўлайтириб, унинг бурни тагига олиб келди:

— Манавини кўраяпсанми?

Трубиш нима гуноҳ қилганини англамаган бўлса ҳам чўчиб кетди. Сержантнинг тўсатдан тепиб, муштлаб қоладиган одати борлигини яхши билади. Ўзини орқага олди ва ингичка овозда тез-тез гапирди:

— Ҳазиллашдим, ҳазиллашдим. Бу менинг гапим эмас, аскарларнинг мақоли-ку.

— Чиройли ва ҳақ гап, — деди Шуйко аскарнинг ёнини олиб.

— Майли, деди оғир хўрсиниб сержант. Ҳаёт бизнинг ихтиёримиз билан юрмас экан...

У ўрнидан турди. Ўзи ўтирган кундани бир тепиб, гилдиратиб юборди.

— Нусупбеков, ефрейтор, гугуртингни бер, — деди у, сўнг Шуйкога қаради, — ўртоқ лейтенант навбатчиликни тайинлаётганда мени ҳам қўшиб қўярсиз, мен ҳозир бориб ухлайман.

Шундай деганча у кулбага кириб кетди.

— Ҳеч тушунолмадим, — деди Шуйко. — Бу қанақа одам ўзи?

— Ҳалиям яхши бўлиб қолгани, — деди Трубиш. — Казармада бутунлай ваҳшийлашиб кетади. Айрим пайтларда на старшинани, на замполитни тан олади. Ҳеч тушунолмаймиз. Бир қарасанг жуда хушмуомала, бир қарасанг ҳозиргина кулиб турган одам, қарсиллатиб тепиб қолади. Томи жойида бўлмаса керак. Бундай қарасанг кучи ҳам кўпга ўхшамайди, бўйи ҳам кичик, аммо ҳаммани уради. Асаби чатоқ-да.

— Хизматдан олдин қанақа йигит бўлган экан? — бу саволни лейтенант Нусупбековга берди.

— Биламидим, — деди Нусупбеков. — Биз келганимизда у бир йил хизмат қилиб қўйган, мана шунақа эди.

— Бу хусусият билан фуқаролик ҳаётида яшаб кетиш қийин. Бундайлар кўпинча панжаранинг нариги томонига келиб тушади, — деди Шуйко башоратона бир тарзда.

На лейтенант Шуйко, на Трубиш, на Нусупбеков ва на казармадагилар сержант Бобоев мана шундай, сержант Бобоев бўлиб тугилмаганини билишмайди. У хизматнинг дастлабки олти ойн мобайнида якка ўзи ўзбек тилини билмайдиган йигитлар орасида Киров шаҳрида сержантликка ўқиди. Кейин уни дивизия штабидан бу ёққа юборишди ва бу ердагилар уни шу ҳолда — жаҳлдор, асабий кичик сержант ҳолида кўрди. Фақат буйруқ беради, буйсунмаганлар билан аёвсиз олишади. Унда мендан кучли экан, бўйсуниб қўя қолай, деган тушунча йўқ. Охир оқибатда куч эмас, ирода енгишини яхши билади. У мана шундай жаҳлдор ва ваҳимали сержант тарзида танилган. Бироқ бир умр шундай бўлмаган. Хизматга келганида ҳамма қатори содда йигит эди. Фақат, қишлоғида жисмоний тарбия ўқитувчиси ташкил этган ва ўша пайтларда русум бўлган каратэ тўғарақларида уч-тўрт ой қатнашган, оёғини яхши кўтара олар эди, холос.

Вокзалда акалари билан хайрлашиб поездга чиқиб, у ўрнидан жилгани ҳаманоқ унинг ёнига ўзи қатори армияга чақирилган уч нафар шаҳарлик йигит келган ва пул талаб қилган. У ўша пайтда пул ҳақида ўйлайдиган ҳолда эмас, унинг Жамолга кераги ҳам йўқ эди. Бутун хаёли қариндошлари — онаси, акалари, тугилиб ўсган қишлоғида. Ҳозиргина юз берган ва яна икки йилга чўзиладиган айрилиқ уни бутунлай эсанкиратиб қўйган эди. Кўнглининг бир бурчагида борса келмас юртларга кетаяпман, энди бу юртларни қайтиб кўрмасам керак деган ўй ҳам мавжуд. Бу учаласининг сурбетлиги уни бутунлай гангитиб қўйди. Уларнинг ошқора талончилигини ёнидагилар кўриб, билиб турибди, бироқ ҳеч ким ломим, деб оғиз очмади. Жамол уларнинг бирортасини ҳам танимай-

ди, улар эса буни. У ҳақиқий ёлғизлик нималигини, одам ўз кучигагина ишониши нимани англатишини шунда англади, бутун вужуди билан ҳис қилди. Ахир шу кунга қадар у тумандан чиқмаган, ҳар доим нимадир юз берса кимдир ёнини олишини ҳис қилиб яшади. У ўзига на худо ва на ёнидаги манави, ўз соясиданда кўрқиб утирганлар ёрдам бермаслигини тушунди. Хўрлиги келиб, йиглаб юборишига бир баҳя қолди. Аммо пулни бермади. Ёнидаги бу пулни онаси кўшни аёлдан қарзга олиб чиққанини билар эди. Шунинг учун бермади. У агар пулни буларга тутқазиб кўйса онасини алдагандай, у ишониб топширган нарсани, меҳрни бировларга олдириб кўядигандай туюлди. Чўнтагидаги пул айни дамда пулданда ортиқроқ, азизроқ эди. Ундан садо чиқмагач, безорилар бир-икки тепиб, қайгадир ғойиб бўлди. У бу воқеани ҳеч унутолмади. Ҳар ўйлаганда ўзига ва, негадир, онасига раҳми келадиган бўлди.

Поездда тўрт кун йўл юриб, Киров шаҳрига етиб келишгач, аллақайси ҳарбий қисм майдонида уларни бўлиб ташлашди. Шунда бир ўзини аллақандай бегона, бошқа юртлардан келган, ўзбек тилини билмайдиганлар билан кўшиб кўйишди ва машинада аллақайси ҳарбий қисмга элтиб ташлашди. Шундан унинг аянчли кунлари бошланди.

У рус тилини умуман билмас эди. Ўқув жойида бахтга қарши бирорта туркий тилда гаплашадиган киши йўқ экан. Беш кун давомида ухламай, ҳожатхона тозалагандан сўнг, бу тилга оғ-моғ тушуна бошлади. Ва англадик рус тилини билиш учун катта фаҳм керак эмас экан. Сўкишни билса бас, ҳамма нарсани шу орқали ифодалаш мумкин экан. Аммо шундай ҳолатлар бўладик, «мат» деб аталувчи ифода услуби ёрдам бермай қолади, унинг имкониятлари аскарлар ораси билангина чегараланган, юқорироқ даражада эса бошқа тилни ҳам билиш керак экан. Бундан фойдаланиб, унинг қайсарлиги, гапга кирмаслигидан ранжиган, асабийлашган сержантлар роса тухматлар қилди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

— 1 —

Икки аскарнинг орқасидан эргашганча, туртиниб-суртиниб лейтенант Шуйко кулбага кириб келганида Бобоев ҳали ухламаган эди. У тўрдаги супачада чўзилиб ётибди. Остига бушлатини тўшаб олган, боши остида юкхалта, автомати кучоғида.

— Ўртоқ лейтенант жойни бўшатиб берайми? — у бошини кўтариб сўради.

— Ётавер, — қўл силтади лейтенант. — Мен ўтириб мизгиб оламан. Бу чанг-чунгда ётолмайман.

Сержант Бобоев ётган жойида Нусупбеков ва Трубишнинг ҳаракатини кузатиб турди. Улар ўзларига жой ҳозирламоқда.

— Ўртоқ ефрейтор, ўртоқ оддий аскар, нима тайёргарлик? — ётган жойидан истеҳзо билан сўради сержант.

— Ҳеч нима, — Трубиш тиржайди. — Жой ҳозирлаяпмиз.

— Навбатчиликни ким қилади? Ўртоқ лейтенантми? — сержант бошини бироз кўтарди, — ёки менми?

— Қазармада эмасмиз-ку, — Нусупбеков эътироз билдирди. — Шу ерда ҳам расмиятчилик қилмасак гўрга-да.

— Маҳбуслар келиб, ҳиндулардек калланг терисини шилиб олганидан кейин айтасан бу гапларни, — сержант булар билан айтишиб ўтиришни ўзига лозим кўрмади. — Демак бундай, соат биргача, сен — Трубиш, тўртгача эса, Нусупбеков, еттигача эса мен навбатчилик қиламан. Бўладими, ўртоқ лейтенант? Уч соатдан тўғри келаяпти, ўлиб қолмаймиз.

Шундай деб у бошини юкхалтага қўйди. Лейтенант эса унинг бу гапларига эътиборсиз қаради ва «маъқул» деб қўйди.

— Ташқарига чиқиб туришим керакми? — Трубишнинг кўзлари кечаси бўлса ҳам чақнаб кетди.

— Ўтаканг ёрилмасин, — сержант чап ёнига ўтирилиб, уларга тескари бўлиб олди. — Деразанинг ёнида ўтирсанг ҳам бўлади. Фақат ҳушёр бўл. Мудраб қолсанг бўйнингни суғуриб ташлайман.

— Тушундим. — Трубиш полдаги бушлатини йиғиштириб олди.

Йиғитлар чарчаган. Полнинг қаттиқ ботиши, чивинларнинг тинимсиз вижиллаши, чақиб қочишига қарамай барчаси донг қотиб қолди. Аскарлар аслида мана шундай, қаттиқ жойларда илҳом билан ухлайди. Ҳаял ўтмай, «чангда ётолмайман» деган Шуйко ҳам юкхалтасини кучоқлаганча хуррак ота бошлади. Аскарлар учун тоза ҳаволи ўрмон бағрида, салқиндан жунжикиб, биров келиб, тепиб уйғотмаслигини ҳис қилиб ухлаш ҳаловат эди.

Сержант Бобоев кўзини очганда атроф ёришиб кетган, бурчакда, букчайиб Шуйко, деразанинг остида Трубиш, ўртада эса Нусупбеков пишиллаб ухлаб ётарди. Секин ўрнидан турди, кечаси уйқусираб камарини ечиб ташлаган экан, пичоғи бир томонда, ўқдон халта бир томонда ётибди. Уларни олиб, камарга солиб, тақди. Чангга беланиб ётган пилотқасини қоқиб, камарига қистирди. Уст-боши гижим бўлиб, чангга ботгани гашини келтирди. Автоматини олиб, у ёқ-бу ёғини текширган бўлди ва қайтариб жойига қўйди. Сўнг Трубишнинг тепасига келиб, орқасига секин тепди.

— Нима бўлди? — у кўзларини очиб, тепасида турган сержантга қаради.

— Буни сендан сўраймиз, навбатчи эдинг шекилли.

— Ўртоқ сержант, тепиш шарт эмас. — Трубиш тиржайди. — Қарасам ҳаммаёқ тинч, сизларни безовта қилгим келмади.

— Чупчагингни ойингга айтасан, — сержант унинг гапларидан кулиб юбормаслик учун лабини тишлаб дўқ қилди. — Бахтингга ҳаммамиз тирикмиз.

— Биладан, тирик бўлмаганимизда роса тепган булардингиз, а? — Трубиш кулди. — Ҳазиллашдим, бу кимсасиз ўрмонда ким ҳам бўлиши мумкин, айиқлар эса уйга киролмайди.

Сержант жойига қайтиб келиб ўтирди ва уйқу карахтлигини қочириш мақсадида қўлларини ёнига чўзиб, керишди. Керишиш баробаринда «ҳаҳ, онангни...» деб сўкиниб олди. У бу қилиқни шу ерда — армияда ўрганди. Эрталаб навбатчи бақириб, ҳаммани уйқудан тургазганда, сўкиниш кишига бир олам қониқиш бахш этади ва кўнгил бирдан енгил тортади.

Бу орада лейтенант ҳам уйғонди ва «оббо, онангни», деганча устини қоқди.

— Кундадай қотиб ухлаб қолибмиз-ку, — деди у устини тўғрилаб бўлгач.

Нусупбеков ҳам уйғониб, оёқ остида қолиб кетишдан чўчиб, шошиб ўрнидан турди ва жойини йиғиштирди.

— Эндиги режа қандай? — сўради сержант Шуйқодан.

— Шу ерда енгилгина нонушта қилиб, йўлни давом эттирамиз.

— Булади. Олдинда яна етмиш километр қолдимиз? Бир амаллаб босиб утармиз. Хизмат ҳам қочиб кетаётгани йўқ... Фақат менинг уйга кетишим кечикаяпти, холос, — деди сержант ва деразадан бошини чиқарди. — Қаерда ювинамиз энди, бу яқин ўртада сув борга ўхшамайди. Менимча рус ўрмонларда ботқоқ кўп бўларди?

— Сен айтган ботқоқлар гарбий сибир тайгаларида бўлади. Бу ерлар рус текисликлари тайгаси, деб аталади ва ботқоғи камлиги, ёмғир ва қорақарагай кўплиги билан ажралиб туради, — тушунтириш берди Нусупбеков.

— Тушунарли, — сержантнинг энсаси қотди. — Лекин кечадан буён ҳали ёмғир тушмади.

Бобоев фляжқасини олиб, остонага чиқиб, ундаги сувга юзини ювиб келди. Нусупбеков ҳам шундай қилди. Трубиш кеча қолган консерваларни кулба ичига келтириб қўйган экан, сержантнинг буйруғи билан шуларни олиб, ташқарига гулхан ёқиб, иситиш учун кетди. Тезда консервани иштаҳани кўзғовчи ҳиди димоққа

урилди. Шуйко супа четида уйқусираб ўтирарди. Унга қўшилиб, сержант билан Нусупбеков ҳам шу ерда, юкхалталарини ковлаштириб қолиб кетди.

— Эй, келмайсанларми? Овқат тайёр, — ташқаридан қичқирди ингичка овозда Трубиш.

Очиқ эшикдан унинг сепкилли, сариқ, ингичка юзи, тиржайиб турган катта оғзи яққол кўриниб турарди.

— Кетдикми, ўртоқ лейтенант? — сержант автомати ва юкхалтасини қўлига олди.

— Ҳозир, — Шуйко тимирскаланиб ён-атрофига қаради. Туппончаси, унинг ўқларини кўздан кечирди.

У юкхалтасини очиб, ичидаги автоматини яна бир қўр назардан ўтказди, ўқларини текширди. Уларни яна қайтариб жойига солиб қўйганидан сўнг, ўрнидан турди:

— Кетдик. Трубишнинг автомати ва юкхалтасини оливолинлар.

Лейтенант олдинда, орқасидан Бобоев ва Нусупбеков эшик томон йўналди. Шуйко ўнг оёғини остонадан ўтказиб, шу ердаги пиллапоёга қўйиши ҳаманоқ алақайдан гумбурлаш овози эшитилди ва лейтенант ўзини орқага отиб юборди. Унинг гавдаси сержант ва Нусупбековни босиб тушди. Орқадагилар нима гаплигини ҳам тушуниб етмаган эди. Сержант оёқларини Шуйконинг остидан тортиб олишга ҳаракат қилар экан, ташқарига қарашга уринди. Аммо у ёқдан ҳеч нарсани англаб ололмади. Шуйко эса туришга уринмас, сержант оёқларини тортиб олгандан кейин, эмак-лаб хона ўртасига келди. Бир қўли билан ўрнидан турмоқчи бўлаётган сержантнинг кўкрагидан босди-ю ҳансираб гапирди:

— Автоматни ўқла, тез бўл, бўлмаса итдай отиб ташлашади.

Сержант қалтираган қўллари билан магазинни олиб, ўқлар экан, нима бўлганини билмаса-да, даҳшатли воқеа юз берганини англади.

— От, — буюрди лейтенант ўзининг юкхалтасини очишга уринар экан. — Ўрмонга қарата от. Эшикни ёп!

Бобоев автоматини ўрмонга тўғрилар экан, ялангликда ҳеч кимни кўрмай, ташвиш билан сўради:

— У ёқда Трубиш бор-ку?!

— Отсанг-чи. Бўлмаса бостириб келиб қолишади. Трубиш йўқ энди!

Сержант затворни тортиб қўйиб юборгач, тепкини босди. Гумбурлаган овоздан қулоғи битиб қолди.

— Деразадан бор, бошингни чиқармай ташқарига қара. Кимни кўрсанг от, — буюрди лейтенант Нусупбековга оёғи билан тепиб, эшикни ёпар экан.

Шуйко туйнук ёнига келди ва ташқарига муралади. У ёқда одам зоти кўринмайди, шу ердаги супачага утириб қолди. Со- виб, жимирлаб кетаётган юзини қўллари билан артиб, сержантга буюрди:

— Сержант, эшик тирқишидан қараб тур. Одам кўрдингми от... — лейтенант ўзини йўқотиб қўйган. — У менга қараб кулиб турувди, ўзининг болаларникидек бегубор кулгиси билан кулиб турувди...

У жим бўлди. Бобоев нима юз берганини тахмин қилаётганди ва бундан ўзи чўчиб кетди.

— 2 —

Маҳбуслар қаршисидан чиққан, кичикроқ ялангликдаги ёғоч- дан ясалган чоғроққина кулба анча эски эди, деворлари ёмғир ва қор таъсирида чириб, қорамтир-қўнғир тусга кирган. Эшик ёнида- ги пилапоаялари чириб, четлари синиб ҳам қолган. Кулба атрофи- ни бўлиқ ёввойи ўт қоплаган, фақат олд тарафидаги ўсимликлар бироз паст, ўртада анчагина жойи топталган эди. Ўртада гулхан қолдиқлари кўринади. Бу ерда каттароқ бир гўла ва бир-иккита кундача ҳам думалаб ётибди. Булар кеча аскарлар ўтирган ўрин- диқ. Муртазонинг ишораси билан тўхтаган Абдулла дарҳол кулба ичида кимдир борлигини пайқади. Шарпани аниқ кўрмади, бироқ юраги шуни ҳис қилди. Бундай кайфиятни топталган ўт-ўланлар уйғотган бўлиши ҳам мумкин.

Маҳбуслар ўзларини ерга ташлаб, пусиб, ён атрофни кузата бошлади. Ахир, ичкарида ҳарбийлар бўлса, соқчилар шу яқин атрофда юриши керак. Тўртгаласининг ҳам ўтакаси ёрилди: қимир- лашга мажоллари келмай, бутун борлиқларини қулоққа айланти- риб, атрофни тинглаганига қарамай, шубҳали овозни пайқаб бўлмади. Ичкарида ҳам жимжитлик ҳукмрон. Ниҳоят, Муртазо имо билан қолган уч маҳбусни чақирди. Улар эмақлаб, ёнига етиб келганла- рида, у деярли пичирлаб гапирди:

— Ҳозир, Фокин, сен ўнг томондан, Талгат, сен чап томон- дан ялангликни айланиб ўтасанлар, атрофда ҳеч ким йўқ бўлса, шунга ишонч ҳосил қилсаларинг, орқага қайтинглар. Фақат хушёр бўлинглар, ўзларнингни билдириб қўйманглар, кулбани кўздан қочирманглар. Ҳеч биримиз ўрмонда ўсмаганмиз, ўн қадам ичка- рига кирсаларинг, тамом йўлларингни йўқотиб, адашиб қоласан- лар.

«Нимага бу кечадан буён буйруқ бера бошлади, деб ўйлади Абдулла, ўзини катта одам ҳис қилаётганими, нима бало? Бу ёгини сўрасанг, қўлидан бир иш келмайдиган жипирисқи». Аммо бу

уйларини тилига чиқармади. Фақат улар иккаласи энгашиб, икки томонга кетганларидан сўнг деди:

— Муртазо, ҳеч бўлмаса тўппончани бер, мен жуда яхши отаман. Армияда ҳаво десантида хизмат қилганман, Макаров тўппончасидан ҳам отганман, доим беш олар эдим. Бунинг устига кўзим ўткир. Отишма бўлиб қолса, сенга термулиб утирмайман-ку. Қачон ўларкан-у, қуролини оларканман, деб

Муртазо еб қўйгудай олайди.

— Ҳазил...

— Яхши, — деди Муртазо ва белига тақиб олган зобитларнинг камарини ечиб, ундан кабура билан тўппончани чиқарди. — Ўқланган, иккинчи магазини ҳам ёнида. Сен менга автоматнинг қолган ўқларини бериб қўй. Бу ёғи оғир бўладиганга ўхшайди... Етиб келдик-ов.

Абдулла кеча Муртазо ўлдирилган аскардан олиб берган камарни ечиб, ундан ўқдон халтани чиқариб, Муртазога узатди. Ўрнига эса кабурани тикди. Сўнг, уни очиб, тўппончани чиқарди, сақлагични туширди, ўқлагични секин тортиб, туйнукчадан нилга қаради ва у ерда ўқ турганига ишонч ҳосил қилгач, ўқлагични орқага қайтариб қўйди. Сақлагични кўтарди. Тўппончани жойига солар экан, иккинчи магазинни чиқариб, томоша қилди.

— Ўйнама, — деди Муртазо кулбадан кўз узмай ётар экан. — Сен ҳозир бир балони бошлайсанкуя.

— Хавотирланма. — Абдулла магазинни ҳам жойига қўйди. — Пешонада шу ерда ўлиш ёзилган бўлса, қочиб ҳеч қаерга боролмаймиз. Ёзилмаган бўлса, Сахаровнинг водород бомбаси ташлаган тақдирда ҳам омон чиқиб кетамиз.

— Тақдирга ҳам одамнинг ўзи сабабчи бўлади. Бўлмаса бизга қочиш ҳеч лозим эмас эди. Сенга бор-йўғи икки йил қолган, менга олти ярим йил, интеллигентга-ку умуман керак эмас. Фокинга, барибир, унинг бу яшашидан кўра, аскарларнинг қўлида итдай ўлиб кетгани афзал... — Муртазо бирдан Абдулланинг қўлларини пастга босди. Бу унинг «жим» деган ишораси эди.

Кулба деразасидан шарпа кўрингандай бўлди, у бир кўринди-ю йўқ бўлди. Буни Абдулла ҳам сизди. Сизди-ю бош бармоғи билан тўппонча сақлагичини туширди. Бироз кутишди, шарпа яна қайта пайдо бўлавермагач, Муртазо Абдуллага дакки берди:

— Тўппончани сақлагичга қўй. Қўлинг қалтираб, отиб қўясан-у жанжални бошлайсан.

— Ёш бола эмасман. — Абдулла хафа бўлди. — Нимага ҳадеб тергайверасан? Менинг ҳам ўз каллам, ўз фикрим бор...

— Шуниси ёмон-да, — деди Муртазо. — Бундай пайтларда фақат битта калла ва фақат битта фикр бўлиши лозим.

— Бунақаси кетмайди, — деди Абдулла. — Балки мен сендан кўра ақллироқдирман, одам ўлдирган энг билимли киши бўлиб қолавермайди-ку, тўғрими? Ҳозир озодликдамиз, қамоқдаги мезонлар бу ерга тўғри келмайди. У ёқда, панжара ортида жисмоний кучли зўр ҳисобланади, чунки қонунлари чангалзорникига яқинроқ, озодликда эса бундай эмас, ким айёр, ақлли бўлса, шу зўр. Ўғрилар ҳаёт эгалари.

— Ким бўлишидан қатъий назар, тўдада битта йўлбошчи бўлиши лозим, бўлмаса, ҳаммаёқ лўттивозлик бўлиб кетади.

Кулба ичида алақим юрганини сезган иккаласи ҳам бирдан жим бўлиб қолди. Бу аниқ инсон шарпаси эди. Боя иккаласида ҳам кўзга нимадир кўринган бўлса керак, деган илинж бор эди. Аммо бу сафарги шарпа уларда иккиланишга жой қолдирмади: бу одам шарпаси.

Тезда бояғи иккаласи ҳам қайтиб келди ва ичкарида кимлардир бўлиши мумкинлиги, атрофда эса биров кўринмаётганини айтишди.

— Кетамиз, — деди Муртазо. — Қанча тез бу ердан ғойиб бўлсак, шунча яхши.

— Қорним оч, — деди Фокин. — Совуқдан қалтираб кетаяпман. Булар балки яхши одамлардир, овқат, кийим беришар.

— Яхши одамлар сенга овқат бермайди. — Абдулла чўрт кесди. — Шунини яхшилаб қулогинга қуйиб ол. Яхши одам сени олиб бориб тиқиб қўйиши мумкин, холос.

— Бўлмаса, тортиб оламиз, — Фокин бўш келмасди. — Худого шуқр автоматларимиз бор. Қўрқадиган жойимиз йўқ. Мен энди очликка ярим соат ҳам чидолмайман. Қорним таталаб кетаяпти.

— Кутиб турайлик қани, — Талгатнинг ҳам юришга мадори йўқ, хоҳиши кам эди. — Балки бирор натижа чиқиб қолар. Ҳозир бу ердан кетиб қайга борамиз? Ва қачонгача мана шундай одам зотидан яшириниб юрамиз? Ахир бу ҳаёт эмас-ку. Ҳеч бўлмаганда булардан озроқ озиқ-овқат, иссиқ кийим олиб, биз узоққа кетгунча айтиб қўймасин учун кўл-оёғини боғлаб кетсак бўлар.

— Вой интеллигент-эй, — деди Абдулла кесатиб, — Қорнинг очлигига қарамай, гуманитар гоёларингдан воз кечмайсан-а? Бу кимсасиз ўрмонда боғлаб кетсак, агар бўриларга ем бўлмаса, очликдан тиррайиб қотиб қолади-ку?

— Олдин кўрайлик, қанақа одам экан, булар, — гапига қараганда Муртазо ҳам энди кетмоқчи эмага ухшайди. — Овчилар бўлса керак, уларда ўрмонда лозим бўладиган барча нарсалар бор. Оливоламиз.

— Аскарлар бўлса-чи? — хавотир билан сўради Абдулла.

— Унда иложи борича нафасимизни чиқармай, қочишга ҳаракат қиламиз. Сезиб қолишса отишамиз, — деди ишонч билан Муртазо ва кетидан қўшиб қўйди — Лекин сезишмаса керак.

Улар зах ерга ётиб, озроқ кутишларига тўғри келди. Бир маҳал, атроф бутунлай ёришиб, қуёш чиқиб келаётган пайтда икки қўлида иккитадан тўртта консерва қути кўтарганча жуссаси кичик, сариқдан келган, сариқ сочлари калта қилиб олдирилган, бошланг, пилоткасини этик қўнжига тикиб, белидаги камарига пичоқ ва ўқдон халтасини тақиб олган аскар чиқиб келди. У консерва банкаларни кечаги гулхан қолдиқлари ёнига қўйиб, шу ерда ётган шох-шаббаларни ўйди.

— Булар тўрт киши шекилли, — деди Муртазо ҳафсаласи пир бўлиб. — Секингина ўрнимиздан жилсак ҳам бўлади. Бу иш яхшиликка олиб келмайди.

— Ҳўштли консервалари бор экан, — деди Фокин унинг гапларига эътибор бермай. — Армияда хизмат қилганимда еганман, роса ширин бўлади.

У бир ютиниб қўйди.

— Кетамиз, — деди Абдулла ҳам. — Буларга тўқнашгандан кўра, ўрмонда очдан ўлиб кетган афзал.

— Ҳали мишиқи кетмаган бир аскарчани кўриб ичларинг ўтиб кетдими? — масхара қилди уларни Фокин. — Шу бўлишга жиноят қилиб, қамалганларингга улайми. Ўлардай қўрқоқ экансанлар-ку!

— Кўрқишнинг ҳам кўрқиши бор, — деди Абдулла. — Ноўрин ботирлик аҳмоқликдан бошқа нарса эмас.

— Чиройли гапларингни қилма, — Фокининг жаҳли чиқди. — Яхшиси жипирисқи аскарни кўриб, иштонимни ҳўл қилиб қўйдим, де.

— Шахсан мен овқат учун одам ўлдирмаганман, ўлдирмайман, — деди Муртазо.

— Яна бир қайтар ... — Фокин унинг устидан ошкора кула бошлади, — овқат учун одам ўлдирмаганман... Нима учун ўлдирасан? Куни кеча бесабаб бир бечоранинг бўйинини кесиб ташландинг-ку, ёки тан олмайсанми? Бир думалаб бутун фариштага айландингми? Боягина ҳам овчилар бўлса, улардан бир нарсалар оламиз, деётган эдинг, чамаси? Ёки сен ҳам манави интеллигентга ўхшаб, илтимос қилсак, уч кишини ўлдириб қамоқдан қочиб келаямиз, ёрдам беринглар, десак бизга раҳимлари келади, деб ўйлапсанми? Номаъқулнинг бештасини ебсан.

— Ўзингни бос, — деди Муртазо совуққонлик билан. Одам деган бунчалар тез қўрқув панжасига тушиб қолмаслиги, ишончини

йўқотмаслиги керак. Асабинг чарчабди, бундай тарангликка дош беролмаяпти, қорин очлиги шунчаки баҳона, холос. Сен билан бир иш қилиш мумкин эмаслигини билардим, аммо бунчалар тез тамом бўлишингни, хаёлимга ҳам келтирмабман. Сендан кўра, ҳатто интеллигент ҳам яхши, асаби чидаб турибди.

— Мен хотиржамман, — деди Фокин титраб, қўлларини капча қилиб. — Асабим ҳам жойида, фақат кўрқоқликларинг, иштонларингни ҳўл қилиб қўйганларинг жонимни чиқараяпти. Асабимга тегяпти. Бу эркак кишининг иши эмас.

Муртазо индамади. У авалбошданоқ шу ишга қўл уриб нотўғри қилганини билар эди, аммо барчаси менинг ихтиёримдан ташқарида рўй берди-ку, мен бир кўғирчоқ бўлиб қолдим, деганча ўзига тасалли беришга уринди, аскарни кўргани ҳаманоқ унинг келажакка бўлган ишончи ерпарчин бўлди. «Агар нимадир бир нима бўлиб, ўлиб, нетиб кетсам, афсусланмаслигим керак, қўлимдан келиши мумкин барча ишни қилдим, тақдирни ўзгартиролмаيمان, Абдулла тўғри хулоса қилади», деб ўзига тасалли бера бошлади. У бу ерда қолиш яхшиликка олиб келмаслигини сезиб турибди. Бироқ кетган тақдирида ҳам бундан кўра яхшироқ нарсага умид қилиши мумкин эмаслигини билади. Шунинг учун Фокинга қаршилиқ кўрсатмади. Келажакка ишонсизлик уни бутунлай бефарқ бўлишга ундар эди. Худди шу нарса Фокинни ўзини йўқотиб қўйишига олиб келди. У қўллари қалтираши, бош гувиллаши ва асабийлашиши қорним очлигидан, совқотганимдан, деб ўзини ишонтиришга ҳаракат қиларди.

Талгат эса, бефарқ кўринаётган бўлишига қарамай, унга бир марта қараган одам, юзларида ўлим шарпаси, тўғрироғи унинг кўрқуви шарпасини англаши мумкин эди. У тахта бўлиб, қотиб қолган, кўзлари қайларгадир термулаётган бўлиши мумкин, аммо уларда нигоҳ йўқ, маъни йўқ. Буни айни пайтда кўзи олдида қўлларни ўйнатиб кўриб, англаш мумкин, бироқ қолганлар ҳам ўз ташвиши билан бандлиги туфайли, ҳеч ким унинг бу ҳолатига эътибор бермади.

Бу пайтда нариги томонда — кулба ёнида оддий аскар Трубиш, бежавотир гулханни ёқиб, кечадан қолган, консерваларни қиздираётган эди. Тезда атрофни иштаҳа кўзгатувчи ҳид тутиб кетди. Фокин автоматининг сақлагичини пастки нуқтага тушириб, уни шарақлатиб ўқлади.

— Шошма, — деди Муртазо. — Отадиган бўлсак, маслаҳатлашиб олишимиз керак. Пойлаб тураимиз, ҳозир булар нонушта қилиш учун ташқарига чиқади. Гулхан ёнида ўтирган пайтда бирдан отамиз-у барчасини даф қиламиз, қўямиз. Бўлмаса сарсон

қилишади. Рациялари ҳам бўлиши мумкин. Унда иш бутунлай расво. Сен ҳам тушундингми, Абдулла?

— Ҳали бола-ку, — деди Абдулла аскар томонга ишора қилиб, — мўйлови ҳам чиқмаганга ўхшайди. Шусиз иложи йўқми?

— Ўша бола, сезиб қолса, ҳозир онангнинг учқўргонидан кўрсатади, — деди кўрслик билан Фокин. — Буларнинг уруғи билан битта қўймай қириб ташлаш керак.

— Бу жанговарлик сенда қай гўрдан пайдо бўлди? — Абдулла ажабланди. — Лагерда нафасинг чиқмай юрарди!

— Ишинг бўлмасин. Ҳар нарсанинг ўз вақти соати бўлади. — Фокин шундай деб аскарни нишонга олди.

— Мен сенга нима дедим. — Муртазо унга гап отди. — Бу ердан кетамиз, яхшилиқнинг иси келмаяпти. Биз давлат билан ўйнашиб ўрганганмиз, лекин ҳозир кетишимиз керак. Негадир кўнглим тортмаяпти. Автоматингни тушир, кетамиз.

— Ўргатаверма, — деди Фокин. — Ҳалиям отаман, деётганим йўқ. Синаб кўраяпман. Бироз турайлик.

У шундай деганича автомати нишонини аскар қай томонга юрса, шу томонга тўғрилаб тураверди. Ёнида ётган Абдулла кулба эшиги очилиб, ичкаридан кимдир чиқаётганини кўрди. Улар кулба ёнида эди, шунинг учун чиқаётганларни тўлиқ англолмади ва Фокинни туртди. У аскарни нишонга олиш билан машғул маҳбусга «хушёр бўл, чиқишаяпти», демоқчи эди, аммо айтолмади. Гумбурлаган ўқ овози эшитилди ва гулхан ёнида куймаланиб юрган аскар кучли зарбдан отилиб, юзтубан йиқилди. Эшикдан чиқаётганлар ҳам, ўзларини орқага олди.

— Ҳай, ифлос, ҳай расво, ҳай, онангни ... сани. — Муртазо сўкиниб кетди. Абдулла эса чийиллаб қолган қулоқларини жим-жилоғи билан тозалашга уринар эди. Талгат юзини ўтларга босиб, қотиб ётибди.

— 3 —

— Нима бўлди, ўртоқ лейтенант? — ҳовлиқиб сўради Бобоев. Автоматини ўқлаб, эшик тирқишидан қарар экан. Трубишга нима бўлди? Гапирсангизчи?!

Шуйко қўллари қалтираётгани учун ҳам юкхалтасини тортқилаб, боғичини очолмаётган эди.

— У йўқ, дедим-ку, сенга, — бақирди лейтенант, — уни отиб ташлашди, энди Трубишни эмас, ўз жонингни уйла.

— Ким улар? — Нусупбековнинг овози титраб чиқди. — Наҳотки маҳбуслар бўлса.

— Улар бу ерларга келмайди, деган эдингиз-ку! — Бобоев кечаги гапларни элас-элас эслаганча, лейтенантга гап қотди. — Тескари томон демаганмидингиз?!

— Мен худо, ёки фолбин эмасман, — деди Шуйко ўзини босишга ҳаракат қилиб.

Сержант уни ҳеч қачон бу даражада ҳаяжонланган, ташвишланган ҳолда кўрмаган. «Кўрқиб кетибди, деб ўйлади Бобоев, зобитлар ҳам ўзимизга ўхшаб кўрқар экан». Лейтенантнинг титраши унга озроқ далда бўлди. Ўзига ишонч туйғусини берди. Аммо бу у бутунлай кўрқувни унутди, дегани эмас. Ҳар ҳолда ўзини дадил тутишга, кўрқувини кўрсатмасликка ҳаракат қила бошлади. Эмаклаб бориб, эшик тирқишидан ташқарини кузатди. Ялангликда, гулхан ёнидаги кунда олдида Трубиш юзтубан ётар эди. Негадир ҳеч қаерида қон излари кўринмаяпти. Ўт-ўланлар орасида унинг танасини элас-элас кўриниб турибди. Бундан ташқари тирқиш кичиклигидан Трубишнинг танаси ҳам жуда кичик бўлиб кўринади. Сержант унинг ўлганига ишонмади. «Ҳай, айёр, деб ўйлади, ўзини ўликка солиб ётибди». Бобоев шунга қаттиқ ишонди ва суюниб кетди.

— Ўртоқ лейтенант, — деди шошиб, — Трубиш тирик, унга ўқ тегмаган, ярамас ўзини ўликка солиб ётибди. Ўт очиб турсангиз, мен бориб олиб келар эдим.

— Кўйсангчи аҳмоқона гапларни, — дакки берди лейтенант кичик автоматини ростлаб, ўқлар экан, — ўз кўзим билан кўрдим, кўкрагидан қон сачраб кетди.

Сержантнинг кўзига лейтенант балодай кўринди. У нима бўлишидан қатъий назар Трубиш тирик бўлишини жуда-жуда истаётган эди. «Укамдай бўлиб қолган эди-я, дея афсус чека бошлади у, йўқ, шундай беозор, бегубор бола ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ўлиб кетавериши мумкин эмас... Менинг гапим билан ташқарига кетувди, гуноҳи бўйнимда...» У тирқишдан зўр бериб, атрофни кузатди, қуюқ, қоронгу ўрмон ичида ҳеч нарсани англаб бўлмайди.

— Нима гап? — сўради сержант тирқишдан кўзини узмай.

— Ҳеч нарса кўринмайди — лейтенантнинг овози титраб чиқди. — Нима бало бизлар гарангсиб турган пайтда улар уйнинг остига кириб олдимиз?!

— Ғабит, сен томондан ҳеч ким кўринмайдими? — сўради сержант ўликдек оқариб, дераза четидан ташқарига қараб турган ефрейторга.

— Дарахтлар остида нимадир борга ўхшайди, — деди Нусупбеков. — Нималигини англолмаяпман-ку, ўтлар қимира-япти.

— Ўқ шу томондан келди, — деди лейтенант, — сергак бўлиб тур, бошингни чиқарма. Шарпа нималигини англаган заҳотинг от. Ҳеч иккиланиб ўтирма. Яхши отасанми?

— Отишга чиққаннимизда икки юз эллик метрга ўнта ўқнинг 7—8 тасини нишонга теккизар эдим. Аммо ҳеч қачон одам отмаганман, ҳатто кучук ҳам ўлдирганим йўқ.

Нусупбековнинг қўрқиши Шуйкони газаблантирди:

— Нима, сен уйлайсанки, бизлар ҳар куни тўрттадан одамни отиб юрибмизми? Секин-секин ўрганасан.

Бобоев Шуйкoning бу гапидан ажабланди. Мавриди эмаслиги учун индамади.

— Ўртоқ лейтенант, Трубиш ўлмаган бўлиши ҳам мумкинми? — сўради сержант ўзини безовта қилаётган саволдан четга чиқолмай.

— Ҳушидан кетиб қолган бўлиши мумкин. Тирик бўлса шу ҳолича кўп қон йўқотиб ўлиб қолмаса, ҳушига келгач қийналади. Аммо барибир ўлади. Агар биз ҳозир йўлга тушадиган бўлсак ҳам, биласанларми қанча вақт кетади уни тиббий қисмга олиб бориш учун. Бизга рация ҳам беришмаган... Шунинг учун умид йўқ.

— Ўқ тегмаган бўлиши ҳам мумкин... — деди секин сержант ўз хоҳишини овозга чиқариб, кейин яна тирқишдан ташқарини кузатди. Назарида Трубиш қимирлагандай бўлди, эшикка бошини қайириб, ёпишганлигига қарамай, бу ҳаракатни қайта илғамади.

— Ўртоқ лейтенант, нимага улар жимиб кетди? — сўради Нусупбеков, орқасига қараб.

— Қайдан биламан бу қанжиқларнинг калласида нима уй борлигини. Маҳбусларни тушуниб бўлмаса... Одамлар учун ақлга тўғри келмайдиган ишлар уларга оддий ҳисобланади. Бўлмаса нега бу ерларда адашиб юрибди? Ҳолбуки орадаги вақтда қанча узоққа кетиб олиш мумкин эди. Нега фақат Трубишни отишди? Озгина кутса ортидан бизлар ҳам чиқар эдик ва ҳамамизни бирдан... Наҳотки биттагина ўқлари қолган бўлса? Унда индамай, йўлни қия солиб, кетиворишмасмиди? Уларда бир юз ўттиз олти дона ўқ бор эди. Бир оқшомда шунча отишма қилишлари мумкин эмас. Балки булар бизни уйга қамаб қўйиб, битта-битта, ҳузур қилиб отишни режалаштиргандир? — Лейтенантнинг ўзи бу фикрдан чўчиб кетди. — Наҳотки?!

Айни ҳолатда шундан ўзга ишончлироқ тахмин йўқ. Бу икки аскарни ҳам чўчитиб юборди.

— Ундаймасдиров, — деди сержант, аммо шунга тўлиқ ишонди. — Индамай ўлиб кетадиган аҳмоқ йўқ. Наҳотки тўрт маҳбусга бас келолмасак.

— Одам ўлдириб ҳам ҳузур қилиш мумкинми, ҳеч дунёда?! — лейтенантнинг тахмини Нусупбековнинг кўнглига ўлим шарпасини солиб қўйди.

— Бундайлар инсонийлик қиёфасини умуман йўқотган, — деди лейтенант, — сен кўрмадинг, Бобоев биледи, Ивановни қандай ўлдиришганини, молнинг калласини олгандек бўйнини кесишган, бемалол, ҳузур қилиб кесишгани шундай кўришиб турибди... Иложи борича уларнинг қўлига тириклайин тушиб қолмаслик керак.

— Нималар деяпсиз, — сесканди сержант. — Давлат биз томонда-ку, биз давлатнинг, шундай катта ва қудратли давлатнинг одамларимиз, унинг хизматидамиз, томорқамизда ишлаётганимиз йўқ. Қонун биз томонда, адолат биз томонда, ҳақиқат биз томонда. Биз нега улардан кўрқшимиз керак, таслим бўлишдан чўчишимиз керак? Аслида тескариси бўлиши керак эмасми? Ахир улар бизни эмас. Биз уларни излаб чиққан эдик?!

— Аслида шундай, — деди лейтенант ва ташқаридан нигоҳларини олди. — Бу ер ўрмон, бунда давлат йўқ, давлат бўлиши учун куч керак, тушундингми, куч! Кучсиз давлат ўйинчоқ, масҳара, холос. Биз ҳокимиятни ифода қилганимиз билан ҳозир маҳбуслар кучли ва демакки улар ҳақ, улар давлат, адолат ва қонун улар томонда. Шошмай турсанг ҳозир шартларини ҳам қўяди.

Бу мантиқсизликдан Бобоевнинг кайфияти баттар бузилиб, Нусупбековга савол берди:

— Сен томонда нима гап, қозоқ?

— Ҳар-ҳар замонда ўтлар қимирлаб турибди, бошқа ҳеч нарса.

— Бу ёққа ўт, — деди сержант ва энгашиб Нусупбековнинг ёнига келди. — Тирқишдан қараб тур, мен ҳозир буларни оналарини учқўргонидан кўрсатаман. Қайер қимирляпти дейсан?

— Анави, тепаси иккига бўлиниб кетган, бақалоқ дарахтнинг остида, ўнг томони. — Нусупбеков эшик ёнига эмаклаб кетди.

— Нима дейсиз, ўртоқ лейтенант, — сўради сержант. — Бизга ёрдам неча соат ичида етиб келиши мумкин?

— Бизлар соат уч-тўртларгача қишлоқчада бўлишимиз керак эди. Улар бешгача кутиши мумкин. Шундан кейин қидириш бошланади.

— Демак, омадимиз юришганда ўн икки соат, бўлмаса бир сутка кутишга тўғри келади. Жуда оғир-ку! — сержантнинг ишончи сўнаётган эди.

— Бошқа ҳеч нарсадан умид қилмасак ҳам бўлади. Бу қоронғу ўрмонда адашган ит ҳам йўқ, — лейтенантнинг кайфияти уникидан-да тушкун.

— Худодан ҳам умид қилсак бўлади, — деди сержант.

— Билмадим, — деди лейтенант. — Аслида мен худога ишонмасдим... Худонинг қули йўқ... Қандай ёрдам бераркин?!

Сержант сездик, иши юришиб турган бўлса, Шуйко бу борада дангал гапирган бўлар эди.

— Барибир кимгадир, нимагадир ишонишимиз керак-ку. — деди сержант, — бўлмаса ҳозирнинг ўзидаёқ ўзимизни отиб ташлашимиз керак.

— Балки улар аллақачонлар кетиб қолгандир, — деди Нусупбеков умид билан.

— Бўлиши мумкин эмас, — деди Шуйко. — Улар бундай роҳатбахш онларни, вазиятни ташлаб кетмайди. Ҳар қандай маҳбус ўзини қамаб турган кишини ўз ўрнида кўришни хоҳлайди. Бундай шароитда мен кетмаган бўлардим... Кетиб қайга ҳам боради. Улар ҳаётлари тамом бўлганини яхши билади. Шунинг учун ҳам бунақа ҳаловатдан ҳузурланиб қолишлари аниқ. Аммо биз осонликча жон берадиганлардан эмасмиз, тўғрими?

— Толстой «инсоннинг вазифаси яшаб қолиш» деган, — деди Нусупбеков афсус билан, худди шу нарсани қилолмаймиз, демоқчи эди. — Буларга нима керак ўзи? Тинчгина яшайвермайдими? Шахсан менинг уларга ҳеч ёмонлик ниятим йўқ. Ўз йўлларида кетаверса ҳам, бир нарса демасман. Булар эса... Мени ўлдиришдан уларга не фойда, не наф, не маъни?

— Билмайман, — деди хўрсиниб Шуйко. — Ҳаётнинг ўйинларини ҳам кўп тушунавермайман. Менимча инсон бир ўйинни бошлагандан кейин ўзи унинг қулига айланиб қолади. Ундан чиқиб кетолмайди, қўйишмайди ҳам... Кейин, вазиятлар бўладик, одамнинг ўлиши ё қолишини жуда кичик нарсалар ҳал қилади. Ҳозирги ҳолатмизда эса бу кийимимиз — шунинг учунгина бизни нариги томондагилар ўлимга маҳкум, деб ҳисоблайди. Айбимиз — кийимимиз. Бўлмаса уларнинг арпасини хом ўрганимиз йўқ.

— Наҳотки ўлиб кетсак, — деди титроқ билан Нусупбеков. — Шунча орзу, армонлар билан-а?!

Сержант айтилган дарахт остини синчиклаб кўздан кечирди. «Энди нега отишмаяпти экан, деб ўйлади у, наҳотки лейтенантнинг айтгани тўғри чиқса: битталаб ташқарига чиқариб, каламушлардек отиб ташлашса?!» Сержант дарахт остидаги утлар қимирлаганини сизди. Автомати қўндогини елкасига тиради, сақлагични автомат тарзида отадиган нуқтага туширди. Таваккалига ерни кўзлаб, тепкини босди-ю, автомат сапчиб кетганидан кейин қўйиб юборди. Унинг қаттиқ ва бўғиқ овозидан қулоқлари битди. Хонани порохнинг аччиқ ҳиди тутди. У ўзини четга олди, шунинг учун ҳам ташқарида нима бўлаётганини кўрмади. Аммо сал ўзи-

га келганида ўрмон томонидан кимнингдир чинқираётгани эшитилди.

«Вой ифлос, сенинг ҳам жонинг огрир экан-ку», деб уйлаганча дераза орқали секин мўралади: маҳбусларнинг қора кийимидаги аллақандай шахс чўккалаб дод соларди. Унинг чап қўли қимирламас, ўнг қўлини эса гоҳ тегирмон парраги каби айлантириб, гоҳ елкасини сиққанча додларди. Дастлаб бу бақироқ Бобоевнинг юрагини ларзага солди. Бечора қийналаётгани, огриққа чидолмаётгани, азобланаётгани сезилиб турибди. Кейин бирдан ёдига Ивановнинг кесилган боши, юзтубан йиқилиб ётган Трубиш келди. Унинг катта оғзи билан бегубор кулиб туришини ёдга олди-ю, ранги ўзгарди, пастки лабини қаттиқ тишладики, қон сизиб чиқди. Ўзи эса буни сезмади. Бобоев беихтиёр автоматини шу томонга тўғрилади ва умрида илк бор тирик одамни нишонга олиб, кўзини чирт юмди ва тепкини босди. Бу сафар у нишонни аниқ олган эди. Автоматнинг қисқа овозидан кейин нариги томондаги бақир-риқ бутунлай ўчди. Сержант кўзини очганда бояги маҳбус кўринмай қолган эди. У ўқларнинг зарбидан орқа томонга учиб йиқилган ва ўлган.

Бобоев маҳбус қочиб кетди чамаси, деган уйга ҳам борди, кейин шунча бақир-риқдан сўнг у қочиб кетолмас эди, деган тўхтамга келди. Синчиклаб қараб, ўт-ўланлар орасидан маҳбус кийими кўриниб турганини пайқади. Унинг ўлганига ишонди. Сержант кетмон чопиб, чарчаган кишидек ҳансирар эди. Деворга суяниб, оёқларини узатиб юборган ҳолда ўтирар экан, огир уф тортди. Лейтенант ва Нусупбековнинг кўзлари унда.

— Улар ҳам учта қолди, — деди сержант айни пайтда нимадир дейиш лозим эканини англаб. — Мен одам ўлдирдим... Одам... Эртага уйга кетаман, деб турган пайтда шу нарса керакмиди менга?!

— Улар одам эмас, — далда берди Шуйко. — Ўлдиришга иккиланмаслик керак. Улар учун пушаймон қилиш ҳам ноўрин. Арзимамайди.

— Барибир-да, — деди сержант ўтирган жойида. У энди нима қилиши кераклигини билмайди. Ҳайрон эди.

Шу пайт уйнинг деворларига қарсиллаб ўқлар келиб санчила бошлади. Хонадагиларнинг учаласи ҳам ваҳима ичида бошларини чангаллаб, ётиб олди. Бир икки ўқ дераза орқали ўтиб, уй деворларига келиб теккан ва хона ичини чангитиб юборган эди.

— Бошланди, — деди ўқ овозлари тингандан кейин Шуйко. — Ҳақиқий уруш энди бўлади.

— Ростдан ҳам улиб қолди, — беўхшов тиржайди Фокин. — Пақ, этиб йиқилди-ю улиб қолди... Чўқчададай йиқилиб ўлди...

Башарасига термулган Абдулла Фокиннинг ёғи чиқиб, ялтираб турган, кир-чир башарасидан на суюнаётгани ва на ачинаётганини англолмади, фақат аллақандай беўхшов тиржайиш билан катта-катта тишларини кўрсатиб турганидан севинаяпти, шекилли, деган хулосага келди. У кўзига жуда совуқ кўринди, шу ифлос калласини орқасига қайириб, бугизлаб ташламоқчи бўлди-ю, ўзини босди. Ҳар ҳолда ўзинг ўлдирган кишига нисбатан бунчалар паст назар билан қарамаслик керак, ҳеч бўлмаса унинг ҳам инсон эканлигини тан олиб, юракнинг бир чети «жиз» этиши керак, деган хулосага келди у, нариги томонда ўққа учиб, ҳалок бўлган аскарга унчалар ҳам раҳми келмаган бўлса-да. Абдулла аскарга ачинмаган, фақат Фокиннинг ўзини тутишидан асабийлашаётган эди.

Муртазо автоматини ўқлади:

— Тайёр туринглар, томошанинг катгаси энди бошланади, — деди у кўзларини кулбадан олмай. — Фокин! Ифлос, ҳаммасини расво қилдинг, энди танангни шу ерда ўлаксахўрлар еб битиради. Ўзи айтишар эди-я, шунақа одамларга қўшилмагин, деб... Абдулла, беҳудага ўқ отма. Уни тежаш керак. Худо билади ҳали олдинда бизни нималар кутаяпти. Бутун батальон билан жанг қилишга тўғри келиб қолар, балки.

Фокин ўтлар орасидан секин мўралаб, ялангликка термулди, у Муртазонинг гапига эътибор ҳам бергани йўқ эди.

— Зур бўларкан-ку, — деди у Абдуллага қараб, — Худди овга чиққандай ҳис қилар экан киши ўзини... Сен нега менга еб кўйгудай термулаяпсан?

— Нариги томонда бир одам ўлди, — деди Абдулла совуққон ҳолда. У гарданига аскарнинг ёнини олди деган тавқи лаънат ёпишишидан чўчигани учун ўзини босиб турар эди.

— Ким айтди сенга одам, деб? Аскар ўлди, де. — Фокин яна тиржайди, — дардисар қоровуларнинг сони биттага камайди. Қолганларини ҳам ер тишлатсам, ўлсам армонсиз кетаман. Менинг улардан оладиган аламларим ҳали кўп.

— Кўп валдирама, — деди Муртазо. — Нима улар сенинг онангни ... Қўлингдан келса, назоратчиларни от, улар билан гаплаш. Бир ёш болани орқасидан отиб, ўзингча катта иш қилдинг.

— Балки кетармиз? — сўради Абдулла Муртазодан. — Бу ерда қолиш, менимча улимни тан олишдек гап. Ҳозир ҳаракат қилсак, эҳтимол қутилиб кетармидик. Фокиндан ва Талгатдан умид йўқ энди. Бири қўрқувдан кесакка айланди, иккинчиси эса ўзини уддалолмай қолди. Уларни ўз ҳолига қўймасак, бизни-да хароб қилишади.

— Бекорларни айтибсан, ҳеч ким қўрқаётгани йўқ, — автомаи билан ўдагайлаганча ҳовлиқди Фокин. — Ўзинг иштонингни ҳўл қилиб қўйиб, орқангга қарамай қочиб қолмоқчисан... Агар мавриди бўлганда эди манави билан башарангга шундай солардимки, туққан онанг ҳам таниёлмай қоларди.

«Ҳали бутунлай ўзини назорат қила олмаслик ҳолатига етиб келмабди, деб ўйлади Абдулла унинг жириллашига унчалар эътибор бермай, аммо тезда етиб боради. Шу ҳолда яна бир соат ётсин, жиннига айланиб қолади».

Унинг назарида энди Фокин йўқдай, тамом бўлган, ўлган одамдай бир гап эди, Абдулла унинг бу вазиятдан тирик чиқиб кетолмаслигини англаб турарди.

«Агар, дея хулоса қилди у Фокиннинг қизариб кетган юзига термулар экан, аскарлар ўлдирмаган тақдирда ҳам, у энди ўзини ўзи отиб қўяди. Ичидаги қўрқувга, титроққа дош бериш қийин. Фақат ўзи билан бирга қолганларнинг ҳам умрини расво қилмаса бўлди».

Абдулла ўзини орқароққа олиб, дарахт панасига утди. Муртазо ҳам шу ердаги кунда орқасига яширинди. Улар нариги томондагилар ўзларини ўнглаб олишган бўлиши мумкинлигини англаб, отишма бошланишини кутиб туришар эди. Фокин ҳам улардан ўрнак олиб, яширинишга уринди. Фақат Талгатгина ҳамон юзини ўтларга босганча, бутун дунёга бефарқ ётибди. Худди шу пайт автоматнинг бўғиқ овози эшитилиб, маҳбуслар ёнларидан қипқизил чўққа айланган қўрғошинлар чийиллаб учиб ўтди, айримлари тупроққа, айримлари эса дарахтга санчилди. Абдулла ўқлар узун қизил тасмадек бўлиб, ҳавода учиб келаётганини аниқ кўрди. Ўзини шошиб дарахт орқасига олди, бахтига бирорта ўқ унга тўғри келмади, акс ҳолда барибир яшириниб улгурмас, чунки у ўзини панага олганида ўқ ва автоматнинг овозлари тинган эди. Фақат елкасидан тирқираб қон оқаётган Талгатгина бақириб, атрофни буза бошлади, Абдулла қараганда у ётган жойидан туриб, чўккалаб бақираётган эди. Жойига ётқизмоқчи бўлган эди, нарироқдаги Муртазо, «қўявер, нима бўлса бўлди», деган маънода ишора қилди.

Абдулла жойига ўрнашиб олганидан кейин нариги томондан яна гумбурлаб ўқ овозлари эшитилди. «Тамом, деб ўйлади у

иложи борича ерга қапишиб олар экан, шу сафар аниқ тегса керак». У сичқонининг ини минг танга деган гапнинг асл моҳиятини тўлиқ англаб етди. Айни пайтда ҳар қандай кавакка ҳам ўзини уриб юборишга тайёр, фақат жони омон қолса бас.

«Намунча ваҳший бўлмаса булар, дей ўйлади Абдулла Талгат томонга қарашга юраги дов бермай, бир марта отиб ярадор қилдинг бўлди, энди бу ёғига тегма, ўз ҳолича ўлишга имкон бер».

Талгат жимиб қолди. Ниҳоят Абдулла журъат этиб бошини кўтарди ва у томонга қаради: Талгат осмонга қараганча чўзилиб ётарди. Унг оёғи тиззасидан орқасига қайрилиб, остида қолган, унинг юзига термулар экан, Абдулланинг юраги увишди, кўнгли айниди. Юзи қип-қизил қонга беланган ҳолда қизариб ётарди. Ўқ қандай теккан ва қандай қилиб унинг юзи қонга беланган — тушунолмади. Манзара даҳшатли эди. Абдулла жуда кўп ҳар хил гаплар эшитган бўлишига қарамай, аскарлар шу даражада ваҳшийликка бориши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган. Балки бу зобитнинг ишидир. У негадир кеча аскар йигитни бунданда ваҳшийроқ тарзда ўлдириб келишганини аллақачон унутган эди. Шундай — бировнинг айби айб, бировнинг гуноҳи гуноҳ, ўзингники эса хусусият, фазилат.

Абдулла нима қиляпти экан, деган уйда Фокинга қаради. У таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетган. Кузлари аланг-жаланг қилади-ю, нигоҳларидан бирор маънони уқиш қийин. Юзлари оқариб кетган. Бу нарса терисига ёпишган бир қават кир ва чангдан ҳам сезилиб турибди. У ётган жойидан қимирлолмайди.

— Ана, — деди Муртазо секин Талгат томонга ишора қилиб. — Ўлим дастлаб узидан қўрққанларни қидириб топади. Бечорани кеча — поезддан сакраганимиздан кейин отиб ташласам булар экан. Бунчалар қийналмаган бўлар эди.

— Аммо у бир кун яшади, — деди Абдулла. — Бир кун! Катта гап.

— Бу тириклик пайтида аҳамиятли, — деди Муртазо кулбани кузатар экан. — Аммо ўлгандан сўнг, унгача икки юз йил яшадинг нима-ю бир кун яшадинг нима, аҳамияти йўқ, фойдаси ҳам.

— Энди нима қиламиз? Кетамизми? — Сўради Абдулла. — Ҳозирча омад ва куч биз томонда. Кейин барчаси тескарига айланиб кетиши мумкин.

— Негадир кетгим келмаяпти, — деди Муртазо гамгин. — Барибир бизнинг ашуламиз куйланиб, уйинимиз ўйналиб бўлди. Сезаяпсанми? Ўлганда ҳам мардона, курашиб ўлиш керак. Қочганимизда қайга борамиз? Ичкаридагилар аллақачон рация орқали лагерга хабар бериб бўлган. Қурасан, узоғи билан ярим соат

ичида вертолёт етиб келади. Бу орада қаергача боришимиз мумкин? Бир дегунча исковуч итлар изимизни олиб, ўзимизни гажиб ташлайди.

— Таваккал қилсак бўлади, — деди Абдулла. — Биз томондагилар ноумид шайтон, дейишади.

— Тўғрисини айтсам, ҳаммасидан чарчадим. — Муртазо кулбадан кўз узмасди. — Асабларим қақшаб борапти. Яна қочадиган бўлсам, аниқ биламан, дош беролмайман. Муттасил курашиб яшаш жонга тегди. Бўладиган ишни тезроқ бўлгани маъқул... Айни пайтда ўлиб кетишдан кўра кўпроқ тирик қолишдан кўрқаяпман. Турмадан қочилишни менга чиқаришмаган экан, умуман ҳеч биримизнинг хусусиятимиз тўғри келмайди бу ишга. Ўйлайсанки, ҳозир қочиб қолсак, ҳаммаси ҳал бўладими? Йўқ. Агар аскарлар бизни топишолмаган тақдирда ҳам биз ўзимиз бир биримизни отиб ўлдираемиз. Бу зўриқишга асаблар дош бермайди.

Абдулланинг эса яшагиси келаётган эди:

— Ваҳима қилмасанг-чи, ҳозир кетсак, барчаси ўз изига тушади. Фақат Талгатнинг ўлими сени талвасага тушириб қўйди, ҳаммаси ўтиб кетади. Шу ердан омон қолсак биз жуда яқин оғайнилар бўлиб яшаймиз.

— Қўйсангчи, ўликни илк бор кўраётганим йўқ, — деди Муртазо чўрт кесиб. — Ваҳшийлик одамнинг қонида бор. Инсон гўшт ейди. Вазият тўғри келиб қолганда, ҳар қандай одам, ун дақиқа ичида йиртқичга айланади ва кейин қайтиб одам бўлиши қийин. Ўзимдан мисол... Фокинга қара, менимча у бутунлай эсини йўқотди.

— Ўлиб қолдимиз? — Фокиннинг овози галати эшитилди. — Мен айтдим-ку, сенларга буларда зигирча раҳм-шафқат йўқ. Уларни отиш, ўлдириш, бўғизлаш керак.

— 2 —

Бу пайт кулбадагилар энди нима бўлар экан, деган хаёлда, сукутга чўмган эди. Автомат ўқларининг чарсиллаб тахта деворга келиб урилишлари, пайраҳаларнинг ҳар ёнга сачраши учаласини ҳам гужанак бўлиб олишга мажбур қилди.

Кулбадагилар ҳеч қачон нишонда туриш, ўзига қарата ўқ зулиш нима эканини ҳис қилмаган, англамаган эди. Бу ўта даҳшатли, кўрқинчли, чидаб бўлмас даражада ваҳимали ҳолат экан. Ахир ҳар дақиқада қайноқ кўргошин баданга санчилиши мумкин...

Ўқларнинг чийиллаб учиши Бобоевнинг кўнглида нохуш кайфиятлар уйғотди, у ўзининг, Трубишнинг ва қолган манави икки-

сининг ўлими нариги томондагилар учун нимага керак бўлишини билолмай ҳалак. Бу билан дунё ўзгармаслигини, бу ўлимлар улар, яъни маҳбуслар учун ақалли дарахт шохининг синганичалик аҳамияти бўлмаслигини англаб тургани учун ҳам унга алам қилади. Икки ўртадаги бу курашдан маъни не, мақсад нима?

Атроф тинчигач у бу ҳақда Шуйкодан сўради.

— Ҳеч тушунолмаяман, биз уларни қуршаб олганимизда бошқа гап эди, ҳеч қаерга қочишнинг имкони бўлмагач, ноилож уришишга мажбур эдилар, аммо ҳозир, тўрт томон қибла, хоҳлаган жойга кетишлари мумкин. Нега булар бу ердан тилла топгандай, ёпишиб олди? Нафасларини чиқармай кетиб қолганида, биз ҳам билмаган бўлардик, уларга ҳам бежавотир эди. Нега бунақа қилаяпти улар?

— Маҳбус халқини тушуниш қийин, — деди лейтенант ўзи ҳам тузук-куруқ фаҳмига етмай турган бўлса-да вазиятга ойдинлик киритишга ҳаракат қилиб. — Улар айнан оддий одамларга аҳмоқона туюлган ишларни қилади, шунинг учун ҳам қамалиб кетишган-да. Бўлмаса барча инсофли, диёнатли одамлар сингари озодликда юрмасмиди. Кейин улар учун аскарни ўлдириш катта бахт, ҳузур, ҳаловат. Улар бундай қулай вазиятни кўп кутган ва осонликча қўлдан чиқариб юборишмаса керак.

Шу пайт ўрмон томондан масхаромуз, бақирган овоз келди:

— Ҳэй, ичкаридагилар, юртдошлар. Қўлларингни кўтариб, биттадан бўлиб, ташқарига чиқинглар. Агар шундай қилмасанглар ўт қўйиб юборамиз. Орқаларинг куйиб қолади.

Бу Фокиннинг овози. Шу ерда бўлган Муртазо билан Абдулла ҳам унинг бундай бақиршини кутмаган эди. Чўчиб тушишди.

— Бас қил, ярамас, — деди Абдулла уни жеркиб. — Ярашадиган қилиқни қилсанг-чи.

Фокин «нима ишинг бор?» дегандек қилиб, унга бир кўз қирини ташлаб, индамади.

— Олов ҳақида ҳатто хаёлингга ҳам келтирма, — деди Муртазо. — Тутунни кўриб, уч дақиқада етиб келишадичо, чиққан жойингга қайтиб обориб қўйишади. Тушундингми?

— Барибир гугурти йўқ, — деди бежавотир Абдулла. — Масхарабозлик қилаяпти, холос.

— Манави нима? — Фокин чўнтагидан гугурт чиқарди. — Кеча аскарнинг чўнтагидан олган эдим. Ёқаман десам, бир деганча олов қўйиб юборишим мумкин.

— Ўлаксахўр, — деди Муртазо нафрат билан. — Уруш пайтида сендайларни судсиз, сўроқсиз отиб ташлашган.

Фокин еб қўйгудек Муртазога қаради-ю индамади.

Шуйко эса Фокиннинг овозидан баттар қўрқувга тушди. Ўт қўйиш ҳақидаги гапга унча эътибор бергани йўқ. Бироқ овознинг ифодаланиши уни ташвишга солди. Ундаги бепарқлик, киноя, камситиш оҳанги «бу маҳбуслар ҳеч нарсадан қайтмайди», деган фикрга олиб келган эди.

— Мен одам ўлдирдим! — деди Сержант Бобоев уйчан тарзда. У бақирган овозга негадир эътибор бермади. — Бундан кейин яшаш қийин бўлса керак. Худо раҳмати отам одам ўлдирган кишининг кўзи қип-қизил, қонга тўла бўлади, деганди... Ўртоқ лейтенант, бир қаранг-чи, кўзим қизарибдими?

— Қўйсанг-чи бўлмагур гапларни, — Шуйко унинг кўзларига қарашга чўчиганидан шундай деди. У сержант нигоҳларимдан қўрқаётганимни билиб қолиши мумкин, деган хавотирга борди. — Эски расм-русумларга ишонмаслик керак. Оттан ўқинг тегди нима, тегмади нима, у одам ўлдими, қолдими, сенга, кўзингга қандай аҳамияти-ю таъсири бор?

Шу пайт ташқаридан алақандай бўғиқ, инграшга ўхшаш овоз келди. Кулбадагилар жим бўлиб қолди. Овоз яна эшитилди.

— Нусупбеков, сен томондан келаяпти, — деди Бобоев. — Яхшилаб қара-чи, нима гап? Олов қўйиб юборишмасин яна.

Нусупбеков тирқишдан мўраллади.

— Трубиш шекилли, — деди у ниҳоят. — қимирлагандай бўлаяпти. Ўлмаган экан.

— Бу ёққа ўт — Сержант эмаклаб эшик ёнига борди. — Бор, деразадан қараб тур. Ҳушёр бўл, бошингни қатигини чиқариб ташлашмасин.

Бобоев тирқишдан зўр бериб қарар экан, юзтубан ётган Трубишнинг инграб, сезилар сезилмас қимирлаётганини кўрди. «Яралангани рост экан, деди у ўзига ўзи, мен бўлса, айёр, жимгина ётиволиб, ҳаммаси бир ёқлик бўлишини кутаяпти, деган хаёлга бориб ўтирибман».

Бу орада ингроқ овози кучайди. Сержантнинг юраги сиқилди.

— Ўртоқ лейтенант, — деди у сабри чидмай, — ҳимоя қилиб турсангиз, Трубишни олиб келсам. У ҳали тирик экан.

— Эсингни едингми? — Шуйко бу фикрни маъқулламади. — Биринчидан ўққа учиб, ўзинг ҳам унинг ёнида қолишинг аниқ, иккинчидан олиб келган тақдирингда ҳам унга қандай ёрдам берасан? Қўлингдан нима келади? Қўл, оёғидан яраланган бўлса экан, боғлаб қонини тўхтатсанг. Ўз кўзим билан кўрдим, елкасидан тегиб, кўкрагидан чиқиб кетди. Нима қилмагин, барибир ўлади, кўп қон йўқотишдан ўлади.

— Унда Трубишнинг ит азобида қийналиб ётишини томоша қилиб ўтираверамизми? — сўради сержант.

— Нима қил дейсан? Нима чора кўришимиз мумкин? Бу ерда инсон ожиз, — лейтенант шу гапларни айта туриб, хавотир билан ташқарини кузатишни давом эттирди.

— Одам шундай ўлсаки, — деди армон билан ўзига ўзи гапиргандек Нусупбеков. — Бунга ҳеч пушаймон қилмаса, ажалнинг кўзига тик қараб бораверса. Шундай ўлим бўлса-да... Бизнинг бу ётишимиз эса аҳмоқчиликдан ўзга нарса эмас, шу ҳолда ўлиб кетадиган бўлсак бетайин иш бўлади...

— Ўлишга арзийдиган ўлимнинг ўзи йўқ. — деди лейтенант. — Ўлим борки, барчаси бетайин.

Сержантнинг юраги ачишди, майдон ўртасида жон талвасасида тиричилаётган Трубишга термулар экан, гилгиллаб кўзларига ёш келди. «Боягина, деб ўйлади у, менинг тепишимдан чўчиб, тиржайиб турган эди. Овқат тайёр, деб чақирувди. Энди эса нима воқеа юз берганини-да англолмай жон таслим қилаяпти. Минг азоб билан, ҳали олдинда турган қанча умрни, йилларни ташлаб, ўлаяпти. Ун тўққиз ёшида, ота-онасидан йироқда ва тирноғига ҳам арзимайдиган алақандай ифлоснинг ўқидан, хоҳиш ва истагидан ўлаяпти. Бир йиллик хизмати давомида бировга бир марта ёмон гапирмаган, сўксанг, урсанг-да Буратиноникидек оғзини қулоғигача етказиб, оппоқ тишларини кўрсатиб, тиржайиб тураверадиган, самимий ва бегубор йигит вафот этаяпти. Қачонки тезроқ ҳаракат қилинса тирик қолиши мумкин бўлган бир ҳолда, қаровсиз қолиб ўлаяпти».

Сержант ўзининг бунчалар кўнгилчанлигини билмас эди. У Трубишни ҳурмат қилишига қарамай, тепиб туришни ҳеч қачон қилмаган. Айни пайтда шу қилмишидан пушаймонда. У кўнгир кўчқор, кейинроқ от соғиб юборилганда, отаси вафот этгандан сўнг, орадан вақт утиб, уни соғингандаги каби ҳис кўнгида пайдо бўлди. Хўрлиги келди: иложсизлик, бечоралик, юрагига оғир ботди.

— Нусубеков! — деди сержант кўзидаги намни даструмолига артиб олгач. — Габит, огайни, бу ёққа ўт. Эшиқдан қараб тур. Шу томондан бақирдимиз? Мен ҳозир буларни онасидан тугилганига пушаймон қилдираман.

Сержант бояги жойни қайтадан эгаллади ва ташқарини кузата бошлади.

— Ўқни тежа, — деди унинг нима қилмоқчи эканини англаган Шуйко. — Ким билди ҳали бу ерда қанча вақт ўтирамыз.

— Хавотир олманг, учтасини чўнтагимга олиб қўйганман.

Ҳақиқатан у боя сумкасидаги магазинидан уч дона ўқни суғуриб, шим чўнтагига солиб қўйган эди. Бир қизишиб кетса ўзини тўхтатолмай қолишини яхши билди. Айни дамда шуларни қўли

билан пайпаслаб, жойида турганига яна бир бор ишонч ҳосил қилиб, қўнгли жойига тушди.

Ташқарида жимжитлик. Кунда ёнида ўтлар қимирлади. Сержант нишонни пастроққа олиб, тепкини босди. Автомат қаттиқ силтаб, 5-6 ўқ отилди ва бўғиқ овоздан қулоқлари батанг бўлди, порох ҳиди анқиди. Нариги томонда эса ҳамон жимлик. «Тегмади», деб ўйлади сержант ўзини панага олар экан.

— 3 —

Сержант адашган эди, ўқлардан бири Муртазонинг чап биланини ялаб ўтган эди. У лабларини қаттиқ тишлаганча ичида сўкиниб, яраланган қўлини маҳкам сиқиб олди. Буни Абдулла сезди-ю, нарироқда ерга қапишиб ётган Фокин билмай ҳам қолди.

— Абдулла, — деди Муртазо орадан анча вақт ўтгач. Оғриқ азобидан бироз инграб. — Бу ерда анқайиб ётаверсак учаламизни ҳам отиб ташлашади. Фокин шу ерда қолади, мен эшик ёққа, сен кулбанинг нариги томонига ўтасан. Шунда биз уларни чалғитиб отиб ташлаймиз. Фокин, тушундингми?

Унинг гапиришга ҳоли келмас эди, отиш бошқа-ю ўқ ёмғири остида қолиш бошқа эканини англаб етган.

— Йўқ, — деди у инграб. — Кетамиз. Бу ерлардан кетамиз. Ҳаммасига тупурдим. Ўлгим келмаяпти...

— Қайга борасан? — Муртазонинг газаби келди. — Ҳаммасини ўзинг бошладинг, ўзинг пиширган ошни бизга ташлаб кетмоқчимисан?

— Ҳаммамиз бирга кетамиз, — деди Фокин бошини кўтармай орқага тисарилар экан. — Хоҳламасаларинг ёлғиз ўзим қайтаман. Булар билан уришиб ётишга ҳолим йўқ. Мен аскар эмасман, оддий одамман. Отишма қилиш қўлимдан келмайди.

— Қулогинг остидан иккита ўқ ўтиб нафасинг ичингга тушиб кетдими? — Муртазо шу гапларни айтар экан автоматини Фокин томонга тўғрилади. Буни Абдулла кўрди, Фокин эса юзини ерга бериб ётгани учун сезмади. — Бояги мардлингиз қани?

— Кетаман, — деди Фокин қатъий. — Сенлар билан ишим йўқ. — Ўлгим келмаяпти, деяпман-ку... Бу ердан тезроқ қочиб керак.

У орқага сурила бошлади. Муртазо автоматини ўқлади:

— Хоҳлайсанми, йўқми, барибир ўласан. Бу шунақа, шафқатсиз ўйин...

Фокин Муртазонинг бу гапидан кейин бошини кўтариб у томонга қаради-ю ўзига ўқталган автомат нилини кўриб, кўзлари олайиб кетди.

— Йўқ, — деди у ёнбоши билан Муртазодан узоқлашишга ҳаракат қилиб. — Сен мени уддирмайсан, биз битта командамизку. Эсингни едингми?.. Кетмайман.

Фокин чап қўли билан пайпаслаб ёнидаги автоматини қидирди, ўнг қўлига эса шу ерда ётган кичкина кундачани олиб, у билан юзини бекитишга уринди, гўёки, у ўзини ўқдан ҳимоя қиладигандек. Муртазо эса негадир Фокин тирик қолмаслиги керак, деган ўйда эди. Автомат тепкисини босди. Ўқлар бугиқ овоз чиқариб, Фокиннинг танасига санчилди. Унинг қўлидаги кундача пайраҳа каби чеккага учиб кетди. Бир икки қаттиқ чинқирганча, қип-қизил қонга ботган, гўшт парчалари ҳар ёнга сачраган Фокин жимиб қолди, аммо танасининг титраши, қалтираши тинмади.

Абдулла унга қарамасликка ҳаракат қилди. Назарида булар тушда бўлаётгандек туюла бошлади. Бунчалар ваҳшийлик кишининг ўнгида содир этилишига у ишонмайди. Шунинг учун ҳам у ўз тақдирига-да бефарқ бўлиб қолди. Нима бўлишидан қатъий назар, барибир уйғонаман-у буларнинг барчаси ўз аҳамиятини йўқотиб, совуқ хотира бўлиб қолади, деб ишонди. Нариги томондагилар эса бу ҳолатни тўлиқ англаб етишмади.

Абдулла сескана-сескана, қора қонга ботиб, илма-тешик бўлиб кетган Фокин боши ёнида ётган автоматни, магазинини олди.

— Бу ерда қолиш хавfli, — деди Муртазо чақнаб турган кузларини Абдуллага қадаб. — Бояги гап гап, сен нарига томонга ўт, мен эшик рўпарасига бораман. Тақдиримизни синаб кўрамиз.

Шундан кейин улар иккаласи икки томонга эмаклаб кетди. Фақат Абдулла аскарларни уддириб бўлгандан сўнг, биринчи навбатда ўртоғини отиб ташлашни ният қилиб қўйди. Фокинга ачинмаётган, Муртазонинг бу ишини ич-ичидан оқлаётган бўлса ҳам, ундан яхшилик кутиб бўлмаслигига ишониб қолди.

Ўт-ўланлар қимирлаётганини сезган сержант яна кетма кет ўқ узди. Бироқ улар бу сафар самарасиз кетди. Магазинда ўқ тамом бўлгач бу ишини бас қилди.

— Ўртоқ лейтенант, — деди сержант алам билан автоматидан бўшаган магазинни суғуриб олиб, ўрнига янгисини жойлар экан. — Бу аёл деганлари қанақа бўлади ўзи?

— Сен-у менга ўхшаган одамлар-да, — лейтенант сержантнинг томдан тараша тушгандек берган саволидан ажабланди.

— Тушунмадингиз. Аёл сифатида, дейман, жинсий маънода?

— Ҳа, шунақа демайсанми, — Шуйко сержантнинг бирдан мавзуни ўзгартирганига ҳайрон бўлди. — Нима, сен ҳали шу пайтга қадар? Бир марта ҳам, а?

— Шунақа десаям булавереди, — сержантнинг жаҳли чиқди. — Тугри келмаган.

— Кўп нарса йўқотибсан, — лейтенантнинг оғзидан суви қочди. — Бу нарсани ҳис қилиш керак, гапириб ифодалаб бўлмайди. Одам дунёдан кечиб юборишга ҳам рози ҳузур-ҳаловат-да. Аммо бунинг учун афсус чекиб ётиш шарт эмас, агар эсон-омон бу дўзахдан чиқиб олсак, бир марта шаҳарга олиб бориб, кўрса-тиб келаман... У шундай нарса-ки, ўлишга ҳам рози бўласан, киши.

— Мен рози бўлмас эдим, — деди Нусупбеков. — Ҳозир ҳам ўлгим келмаяпти.

Унинг гапига булар иккаласи эътибор бермади. Айни дамда Шуйко учун сержант ва Нусупбеков ўз ота-онасидан-да қадрлироқ, яқинроқ эди.

— Бўлмаган гапни қўйсангиз-чи. — Бобоев Шуйкога ишонмади.

— Чин сўзим, чин комсорглик сўзим, — ваъда берди Шуйко, у ҳозир бу йигитлар учун ҳар нарсага тайёр. — Албатта бирга борамиз. Сенга жавоб беришганида мен ҳам бирга чиқаман. Иккита, йўғ-э, учта ёш-ёш қизлар билан танишамиз... Фақат сотиш йўқ. Аммо армон қилмаслик керак. Одамдан бу дунёда фақат армон қолади, барибир армон қилмаслик керак. Ҳали ким билади, ичимиздан ким тирик қолади, кейин яшаш қийин кечади... шунинг учун армонларни ҳозир гапирмаган маъқул. Тирик қолганларни ҳам аяш керак.

— Ўртоқ лейтенант мен сизга таъна қилмоқчи эмасман, лекин кеча олиб келмаганингизда, ҳозир батальон машинасида дивизия штабига кетаётган бўлар эдим...

Бобоев бир оз жим қолди ва деди:

— Бечора Трубиш, менимча қиз бола нима эканини ҳам билолмай ўлиб кетди.

— Бу ҳеч нарсани ҳал қилиб бермайди — деди Шуйко, — гапимга ишонавер.

Шу пайт ўқ овозлари эшитилиб, Шуйко турган туйнукнинг ёнидаги тахталарга қадала бошлади. Лейтенант ўзини орқага отиб, шу ерда, хона ўртасида ётган фуражкасини эзиб юборди. Сержант ҳам полга ётиб олди.

— Отмайсизми?! — Бобоев лейтенантга бақирди.

— Кўрмайсанми, роса мерган экан-ку, пешонамдан уриб ташлашига оз қолди. — Шуйко бўйинини қисганча айбдорона оҳангда гапирди.

Айни пайтда — ўлим билан рўпара келиб турган вақтларида ўртадаги унвоннинг аҳамияти йўқолиб кетган.

Шуйко шошиб ташқарига қарата пала-партиш ўқ узиб, қайта полга ётди.

— Жон ширин-да, — изох берди у кўзларини олайтириб қараб турган Бобоевга.

Шу пайт эшикка қарсиллаб ўқлар келиб санчилди. Хона ичига пайраҳалар сачраб, чангиб кетди. Унчалар қалин бўлмаган эшик автоматнинг ўқларини ўтказиб юборди. Ўқни ушлаб қоладиган энг яхши восита — қум қоплари бўлмади-да, деб ўйлади ўзини четга, дераза остида кўндаланг ётиб олар экан сержант. У кўрқиб кетган эди. Тахталарни пайраҳадай титиб юбораётган қайноқ кўргошинлар баданига санчилиши мумкинлигини англаб, ичига титроқ кирди. У оёқларини тортаётган пайтда Нусупбековнинг қаттиқ сапчиб тушганини сизди, аммо ўз жони ташвишида бунга эътибор бермади, мана, панага ўтиб, ўқлар тингач, уни ўйлаб қолди:

— Нусупбеков! Ғабит! Чеккага ўтсанг-чи...

У индамай ётибди. Бу сержантни даҳшатга солди ва оёқларидан ушлаб, ўзига томон тортди. Аскарнинг оёқ мускуллари таранг тортишиб, титраётган эди. Бу борада бироз тажрибага эга бўлиб қолган сержант, тирик одамнинг мускуллари бунчалар қотиб қолмаслигини билар, бу ўлим талвасасидаги титроқ эканини англади. Унинг Нусупбековни четга тортишга қилган ҳаракати беҳуда кетди, кучи етмади. Бироз кутиб, қайтиб ўқ отилмагач, аскарни четга тортиб, кўрдик, бир дона ўқ ўнг кўзи ёнидан келиб теккан экан. Жароҳат изидан қон сизиб турар, аскарнинг ўзи эса ҳали бутунлай жон таслим қилмаган эди. Ўзини билмай, ўлим талвасасида тўлганар эди. Уни чалқанча ётқизишди.

— Ҳа, — деди Шуйко қатъий. — Уқ миясига теккан, ичида қолиб кетибди.

— Институтда ўқирди, — деди Бобоев нима учундир. — Келажаги порлоқ эди, билимли эди...

— Сержант Бобоев, — деди Шуйко шаҳд билан, кейин тўхтаб қолди ва секин сўради. — Отинг нима сени?

— Жамол.

— Жамол! Булар бизни хонага қамалган итдай отиб ташламоқчи. Бу ерда ўтираверсак, шундай бўлади ҳам. Битта-битта ўлиб кетамиз... Энди барибир ўлар эканмиз... Лекин уларни ҳам тириклайин қўйиб юбормаслигимиз керак. Бу хизмат ҳам, бурч ҳам, қасамга содиқлик ҳам эмас. Бу номус масаласи, қасос масаласи. Биз ўлиб кетсак, ҳеч ким хунимиз ташвишини қилмайди... Ўзимиз олишимиз керак уни.

— Алам қилади, ўртоқ лейтенант! — сержантнинг кўзларига тирқираб ёш келди. — Нима учун ўлиб кетишимиз керак?! Нега?! Кимга ёмонлик қилган эдик?! Уларнинг бизни улдиришларига ҳақлари борми?! Бундай ҳуқуқни ким берган уларга?! Улар биздан юқорироқми, тақдиримизни ҳал қиладиган?

— Билмайман, Жамол, билмайман! Бу саволларга ўзимнинг ҳам жавоб топгим келади, ақлим етмайди, — лейтенант ҳам йиғлади. — Одамнинг яшагиси келади, сержант!

— Командирлар балки била туриб, бизни бу жаҳаннамга жунатгандир? — Бобоев чинакамига ташвишга тушиб қолди. — Биз орқали анави ифлосларнинг қайдалигини аниқлаб олмоқчидир... Қопқонга қўйилган пишлоқ вазифасини бажармаяпмизми?

— Буниям билмайман. — Лейтенантнинг ўйлашга-да ҳоли қолмаган. Аскарлар тасаввур қилганичалик у жуда кекса, туйғусиз киши эмас, бор-йўғи эндигина йигирма ёшдан ўтган йигитча эди. — Балки шундайдир, лекин тирик қолгим келаяпти. Ҳаётга келиб ҳали ҳеч иш қилмадим...

У ёнидаги автоматини олди. Чап қўли билан кўзларини артди ва туйнук ёнига ўтиб, чўккалаб ўтирди. Бобоев ҳам енгига кўз ёшларини артиб, Нусупбековнинг белидаги ўқдондан магазинни олди-ю ўзиникига солиб қўйди, унинг автоматдаги магазинни ечиб, лейтенантга отиб юборди. Шу пайт автоматнинг гумбураган ваҳимали овози эшитилиб, улар томонга қарата яна ўқ узилди. Энди лейтенант ўтирган туйнук томондан отилмоқда. Ўқлар бу сафар туйнукдан ўтиб, дераза кесақисига, тепасига, хона деворларига санчилди. Иккаласи ҳам кўрқувдан юраклари дупурлаб урганча яна полга қапишиб олди. Бироз кутиб туришгач, Шуйконинг ишораси билан ўринларидан туриб, бири туйнук, бири дераза орқали ўрмонга қарата ўқ узди, кўрқув уларни ўзини йўқотиб қўйишига олиб келган эди. Шу ҳолда биттадан магазинни отиб булганча тинишмади. Энди улар учун ўқнинг қолиш-қолмаслиги аҳамиятсиз эди. Полга қапишиб ётиб автоматларини қайтадан ўқлашди. Ташқарида эса тинчлик.

— Уч томондан қуршаб олишди! — деди Шуйко тушкун кайфиятда ётган жойида. Кейин ўрнидан туриб, ташқарига қарата пала-партиш ўқ узиб, ўзини панага олди.

Орадан бироз вақт ўтиб Абдулланинг автомати гумбураб қолди. У аниқ-аниқ ва қисқа отаётган эди. Ундан сўнг Муртазо эшикни ўққа тутди. Юзага келган вазиятдан Шуйко ўзини йўқотиб қўйди. Кўрқув уни шу даражага олиб келган эди. Кутилмаганда тўсатдан ўрнидан турди-ю туйнук орқали ўрмонга қарата ўқ уза бошлади. Унинг бу қилиғи сержантга ёқмади:

— Нима қиляпсиз ўртоқ лейтенант? Бас қилинг!

Шуйко эса автомат овозидан унинг гапини эшитмади. Юзлари қизариб кетган, пастки лабларини қаттиқ тишлаганидан, тирқираб қон оқяпти. Шу ҳолича автомат овози тинганича тепкидан кўлини олмади. Ўқ тамом бўлгандан кейин, бўш магазинни олиб ташлаб, ўрнига боя Бобоев узатган магазинни жойлаштира бошлади. Шу пайт чийиллаган ўқ овозлари, нималарнингдир қарсиллаб сингани эшитилиб, лейтенант зарб билан орқага отилиб, Бобоев оёқлари устига қулади. Сержант олдинига нима бўлганини англолмади, лейтенантнинг юзига кўзи тушиб, бир лаҳза қотиб қолди: бошининг чап томонини ўқ тешиб ўтган. Кулбанинг шифтига, деворларига гўшт, қон ва мия парчалари сачраган эди. Сержант юзига нимадир ёпишганини ҳис қилиб, қўли билан силади, унга қон доғи илашди. Сесканиб, оёқларини лейтенант танасининг остидан суғуриб олди. Аввалига ўзим ҳам яраландим, деб ўйлади, кейин ҳеч қаери огримаётганини сезиб, ўқ тегмаганини билди.

Лейтенант эса ўлиб бўлган эди. Унинг чап оёғи супачага осилиб қолган. Кечагина Бобоевнинг ҳавасини келтирган хиром этиги ҳар хил шох-шаббалар таъсирида тилинган, чанг босган эди. Этик сержант кўнглига негадир гамгин соғинчга ўхшаш туйғу уйғотди. Ахир бу куни кеча тириклик ва ифтихор рамзи эди. Жилоланиб, ялтираб турган эди. Худди эгаси каби. Энди эса ҳаракатсиз, жонсиз ётибди. Худди эгаси каби.

Бобоев автоматини олиб эшик ёнига келди. Негадир у кўнгли бўшаб қолгандек ҳис қилди. Боядан буён юрагини безовта қилаётган қўрқувни ҳам сезмай қолди. Дунё тамом, қиёмат қойим бўлди, деган тўхтамга келди. Бундан кейин унинг учун яшашнинг қизиги ҳам йўқ эди. Назарида бу дунёда тирик одам қолмагандек, ҳамма ўлиб бўлган-у, фақат утина ҳали ҳам тирик. У ҳам ўлишни истади, яшагиси келмай қолди. Кулбанинг ўртасида бир-бирининг устига чиқиб кетган икки жасад, Жаброилнинг овозидек бўлиб ташқаридан эшитилаётган автомат гумбуралиши, кўзи ва қалби бўлмаган қайноқ қўрғошинларнинг йўлида учраган нарсага шиддат билан, аёвсиз санчилиши унинг қалбида тушкун қайфият бутунлай ўрнашиб қолишига, келажакка бўлган ишончини таг-туғи билан йўқ қилишга сабаб бўлган эди. У энди нима қилиши кераклигини билмас, билишни ҳам истамас эди. Кўнглида дунёнинг шу кимсасиз пучмоғида ўлиб кетиш чексиз ўкинч пайдо қилган бўлишига қарамай, тақдирга тан берди.

Сержант ўртада ётган Нусупбековнинг жасадини тортиб, четга ўтказди ва негадир тиззалари қалтираётганини сизди. Олдинига чўккалади, кейин бутунлай ётиб олди. Чалқанча ётганча, наҳотки яраланган бўлсам, деб ўйлади, огримаёпти-ку, деб оёқ-қўлларини

ушлаб кўрмоқчи бўлган эди, мажолни келмади. Қимирламай ёта-верди.

Шу ҳолда қанча вақт ётганини билмади, унинг учун вақтнинг аҳамияти йўқ эди. Бу орада ташқарида бир-неча бор автомат овозлари эшитилди, кулба деворларига ўқлар санчилди. Лекин у буларга зигирча эътибор бермади. Қўрқув кўрқувни умуман йўқотган эди. Бир маҳал ташқаридан овоз келди:

— Абдулла, тирикмисан? Ичкаридагилар ҳаром қотди, шекилли, овози чиқмай қолди.

Бу Муртазо эди, ётган жойидан бақирмоқда.

— Оёғимдан ўқ тегди. Итлар яралашди.

Нариги — туйнук томондан хириллаган овоз келди.

Шунда сержант буларнинг иккитаси ҳали тирик экани, биттасини ўлдирса, кейингиси барибир ё кўп қон йўқотиб, ёки яраси ириб, ўзи ўлиб қолишини англади. Бу унга озроқ куч бағишлади. Бошини кўтарди ва ҳеч ери яраланмаганини сезди. Эмаклар бориб, эшик тирқишидан ташқарини кузатди. Энди унинг кўнглидаги ўлим кўрқуви бутунлай йўқолган, у ўлимни бўйнига олган, тақдирига тан берган, ўлим олдидаги кўрқув ўрнини аллақандай ёқимсиз бўшлиқ эгаллаган, унинг номини умидсизлик, деса ҳам бўлади. Сержант автоматини маҳкам сиқиб, Муртазонинг жойини аниқлаш учун ташқарини узоқ кузатди. У овга чиққан қари бўри каби оғир ва босиқ эди. Илгари бўладигани каби, кутиш асабийлаштиради. Бир соат олдин, бир соат кейин ўлишнинг аҳамияти кам, шошиладиган жойи йўқ. Оёқлари остида ётган жасадлар ҳам аҳамиятсиздай бўлиб қолди. Бояги кўнглининг айниганлари ҳам йўқолди. «Одам даҳшатга бунчалар тез кўникар экан, а?» — дея ўзига савол берди. Аммо у бу кўникиш эмас, кўрқувнинг энг юқори, охири кўриниши эканини хаёлига келтирмади.

Ниҳоят узоқдан бир шарпа кўринди. Сержант хушёр тортиди. Шарпа дарахтлар оралаб, кетиб борар эди. Сержант эшикни шарт очди-ю нишонга олиб, тепкини босди. Унинг кўз олдини автоматдан отилиб чиқаётган ўқлар олови, тутуни, автомат ўқлагичидан учиб чиқаётган гилзалар аралаш-қуралаш бўлиб, нишонни яхши кўрмаётган бўлса ҳам, отишни бас қилмади. Унинг қулоқлари битиб қолмаганида маҳбуснинг жон аччигида қичқирганини эшитган бўларди. Аммо у буни эшитмади. Бироқ маҳбус одам сапчиб тушганини кўрди ва тиржайди: сенинг ҳам жонинг бор экан-ку, ифлос, деди ўзича. Магазинда ўқ қолмаган эди.

Сержант ўрнидан туриб, эшикдан чиқди. У қилган ишидан хурсанд ва рози эди. Бу ёғи нима бўлиши аҳамиятсиз. Ҳали яна биттаси тирик эканини билишига қарамай, унга эътибор ҳам бермади. Отса отар, деган уйда эди. Ўлимни бўйнига олган одам

учун бунинг ҳеч кўрқинчли жойи йўқ. Қолаверса, кўнглидаги бўшлиқ кенгайгандан кенгайиб бормоқда.

— Ҳой, онангни ... чиқ бу ёққа, — бақирди у ўзбекчалаб. У қайси тилда гапираётганини ўзи ҳам идрок қилгани йўқ, бояги кучли кўрқув ўз ишини қилган — у ўзини ирода қилолмай қолди. Сержант нима учундир Трубиш йиқилган томонга қараб кетди. У юзтубан ётарди. Ўнглади ва оқариб кетган юзига илашган чанг ва хасларни артиб, сийпалаб туширди. Трубиш ўша-ўша, беғубор, қувноқ, соддагина, оғзи қулогига етар даражада кулиб турибди. Юзидаги хотиржамлик аломатини кўриб, сержант дастлаб, тирик бўлса керак деган ўйга борди, кейин кўкрагига қараб, фикри ўзгарди: ўқ кўкрагини тешиб ўтган эди. Гимнастёркаси жиққа ҳўл, қонга беланган. «Нима бўлганини билмай ўлиб кетди, бечора, деганча сержант аскарнинг белидаги ўқдон халтадан магазинни олди ва автоматига жойлаштирди. Сержант боя овоз келган томонга юрди. У яланглик тугаб, дарахтлар бошланган жойга келганида ичкарироқда, катта дарахт танасига суяниб ўтирган маҳбусга кўзи тушди. Ўттиз ёшлардаги, бақувват, ияклари бўртиб чиққан, чайир, гўштсиз, қадоқ қўллари тарашадай қотиб кетган бу маҳбуснинг гавдаси катта, суяги бузуқ эди. Кўп қон йўқотганидан ранги докадек оқарган.

— Ўзбекмисан, юртдош? — хира товuşда сўради Абдулла Жамол яқинлашгач.

«Нима бўлса ҳам бу билан гаплашмаслик керак, деб ўйлади Жамол, булар гап билан айлантириб, жонингни олиб кўяди». У автоматини ўқлаб, нишонга олиб, отишга шай бўлганча бораверди, нияти — яқин танишларини шу қадар ваҳшийона ўлдирганларни тириклайин юзига бир қараш. Бу шу қадар кучли хоҳиш эдики, ўлиб кетиши мумкинлиги ҳам чўчитмади. У рўпарасига келгач, Абдулла гап қотди:

— Кўрқма, сени ўлдирмайман.

Шундагина Жамол унинг ўнг қўли ёнида автомат турганини кўрди. «Улгуролмайди», деб ўйлади у бармогини тепкидан олмасдан.

Негадир Абдулла рўпарасида турган бу йигитга нисбатан ўзида нафрат ҳиссини туймади. У энди тақдирига тан берган, кимнинг қўлида, қай тарзда ўлиш аҳамиятсиз бўлиб қолган, биргина кўрқаётгани, чўчиётгани тирик қолиш.

— Сени ўлдирсам, ўзимни ўзим отишим керак. Мен бундай қилолмайман, кўрқаман... Менга қара, армиядан қайтсанг, уйимга бор, болаларимдан хабар ол ва оталари қандай ўлганини айт... Улар ҳақиқатни билиши керак. Яна айтки, мен уларнинг барчасини яхши кўраман. Барчаларидан розиман ва улар ҳам мендан рози

булишин. Мендан нафратланишмасин, ёмон одам эмасман, ҳаёт шунга мажбурлади...

У манзилни айтди, аммо сержант унинг гапларини эшитмаётган эди, ҳатто икки йил давомида соғиниб кетгани, Абдулла гапираётгани — она тили унинг учун айни дамда аҳамиятсиз эди.

— Менинг тирик қолишим ҳеч нарсани белгиламайди, тамом бўлган одамман, энди шунча нарсадан кейин тирик ҳам қўйишмайди. Энг яхшиси ва осони шу ернинг ўзида ўлиб кетиш, — деди Абдулла шимининг балоғи кўтариб қўйилган, қонга беланган ўнг оёғини юзини буриштирганча силар экан. — Сен ҳали яшашинг керак, яшасанг бўлади...

У яна нималар демоқчи эди, унинг тинмай гапиргиси, ичидаги армонларини бўшатиб олгиси келаётган эди. Жамол учун эса бунинг қизиғи йўқ. Яна уч-тўрт дақиқа шу ерда турса ё унга раҳми келиб қолишини, кейин ўлдиролмаслигини ёки у ўзини отиб қўйишини ўйлаб, ҳаракат қилиш керак, деган тўхтама келди.

Жамол автоматини тўғрилаб, Абдуллани нишонга олди. Бу жуда оғир эди — тирик одамни, кўзига қараб туриб ўлдириш. Орадаги масофа тўрт-беш одимга яқин бўлишига, унинг кўзлари хира тортганига қарамай, Абдулланинг нигоҳларини яққол англади. Унда илтижо, илинжга ўхшаш нимадир бор, аллақандай умид билан термулиб турар эди. Бу жиноятчининг нафрат тўла нигоҳи эмас. Бу меҳрибон ва иложсиз отанинг қарашлари эди. Қаеридир, ҳатто, ўзи севган отасининг нигоҳларига ўхшаб кетди. Сержант буни кўргиси келмади, беихтиёр Трубишнинг беғубор кулгисини, камгап Нусупбековнинг ўлим олдидаги қўрқуви, кечагина бахтиёр юрган Шуйкони эслади. Унинг назарида Абдулла гап орасида ёнида ётган автоматга қўл чўзаётгандай туюлди, балки шунчаки қўлини қимирлатгандир, буни аниқ билолмадики, кўзлари хиралашиб бормоқда. Бироз кутса кечикиши мумкинлигини англади ва кўрсаткич бармоғи беихтиёр тепкини босди... Автомат қаттиқ тепганига қарамай сержант ғазаб билан уни маҳкам сиққанча, тепкини босиб тураверди. Магазинда ўқлар тамом бўлгунча отди. Автоматнинг нили оловдай қизиб, қўлини қўйдира бошлаганда, маҳбусга қаради: у деярли иккига бўлиб ташланган, ҳаммаёқни гўшт парчалари, қон доғлари қоплаган. Жамол иссиқ қон ҳидини туйди. Тиззалари қалтираганча, кўзларини юмиб, мажолсиз шу ерга, ўтлар устига ўтирди. Бундан кейин нима бўлиши уни заррача қизиқтирмаётганди. Бу ажал сиртмоғидан ўзининг тирик қолгани сержантни қувонтирмади. Унинг учун ҳаётнинг бор-йўқлиги, ўзининг ўлик-тириклиги аҳамиятсиз эди. Бу билан қизиқмаётганди ҳам. Шунча воқеадан кейин яшаб бўладими, деган даҳшатли савол кўнглига келди, аммо жавоб беролмади. Унинг кўнгли ким-

сасиз ҳовли каби ҳувиллаб қолган. Атроф ям-яшил, баҳор айни қиёмига етган вақт бўлишига қарамай, у негадир хазонлар фаслида — ватанида далалардан барглари юлиниб, сўпайиб қолган тамаки поялари йиғиб олинган, ёз бўйи гавжум бўлган пайкалларда қаргаларгина қагиллаб, гулгон ўйнайдиган, дарахтлар етимдек ёлғиз бўлиб қолган пайтдаги туйғуни туйди. Ўзини қишга тайёргарлик кўраётган дарахтда зўрага илиниб турган сўнги саргайган бардек ҳис қилди: ана-мана «чирт» этиб узилиб кетадигандек.

Куз унда ҳар доим тушкунлик кайфиятини уйғотади: бу фаслда у негадир ҳаёт тамом, деган уйга боради. Бу бир жиҳатдан яхши — ҳамма нарсанинг тугаши, шу жиҳати билан бу давр уни ўзига тортиб туради. Аммо аслида эса ҳеч нарса тугамайди. Барчаси давом этаверади. Куздан сўнг мусаффо ва совуққон тозариш даври — қиш келади... Жамол ҳозир фасллар алмашиб туришини, кайфият эса мунтазам ўзгариб боришини тушунолмайдиган ҳолатда. Атрофини ўрмон ўраб олганига қарамай, назарида совуқ шамоллар умидсиз, келажаксиз ва хокисор хазонларни — кун кеча ям-яшил бўлиб, ҳаётдан завқ олиб, ҳаётга қувонч бағишлаб турган баргларни чексиз далаларда маъни-мақсадсиз судраб юргандек эди. Шу ҳолда сержант узоқ-узоқлардан келаётган вертолётнинг овозини ҳам эшитмади. Аммо негадир бугун отаси вафот этганига роппа роса ўн йил бўлгани хотирасининг бир чеккасида элас-элас йилтиллаб турибди.

Тошкент
1999 йил 25 июнь — 15 июль

ИСМОИЛ ШОМУРОДОВ

ХАЗОН ФАСЛИ

Қисса

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2005

Муҳаррир *Г. Зокирова*
Бадний муҳаррир *А. Мусахўжаев*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*

Теришга берилди. 16.02.05. Босишга ружат этилди 28.06.2005. Бичими 84x108^{1/32}.
Академия гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 5,9. Нашриёт-ҳисоб
табоғи 7,2. Адади 5000 нусха. Буюртма № 1211. Баҳоси келишилган нархда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41**